

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“Dünya ölkələrində inflyasiyaya qarşı mübarizə metodları və
Azərbaycanda tətbiqi imkanları”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ƏLİYEV NİCAT MÜSEYİB

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

“ ” _____ 2019-cu il

**“Dünya ölkələrində inflyasiyaya qarşı mübarizə metodları və Azərbaycanda
tətbiq imkanları”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 MALİYYƏ

İxtisaslaşma: BANK İŞİ

Qrup: 600

Magistrant
Əliyev Nicat Müseyib

Elmi rəhbər
i.ü.f.d.Nəcəfova Kəmalə Akif

Program rəhbəri
i.e.n.,dos.Seyfullayev İlqar Zülfüqar

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi

BAKİ – 2019

Summary

The relevance of the research: Inflation remains a problem for both transition economies and countries with economies in the modern world. Inflation is the constant increase in the overall level of prices, and consequently, the constant devaluation of the money. In the modern market economy, one of the major challenges facing the world, including Azerbaijan, is to keep inflation slowly and prevent major problems such as poor employment, poverty, economic crises, and price inflation.

Purpose and Objectives of the Research: The main purpose of the research is to examine the nature of inflation regulation, the policy of inflation regulation in the development of the country and the main directions of anti-inflation policy.

Used research methods: The generalization, comparison, mathematical analysis and empirical methods used in the writing of the dissertation work.

Research Information: As a source of information for the research, scientific works and monographs from Azerbaijan, Russia and other countries, as well as official materials of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Statistical Committee's statistical data, economic materials of various websites, etc. used sources.

Research limitations: No data on previous year indicators.

Research Outcomes: Inflation itself, as a fact, reduces the purchasing power of the monetary unit, ie reducing the number of products and services. Inflation reduces the purchasing power of the monetary unit, but our real income and living rate drops when our nominal income comes back from inflation.

Key words: inflation, anti-inflation policy, crisis, Central Bank.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
FƏSİL I. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏDQIQININ ELMİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1. İnflyasiyanın mahiyyəti və səbəbləri.....	8
1.2. İnflyasiyanın modelləşdirilməsində nəzəri- metodoloji əsaslar.....	15
1.3. İnflyasiyanın sosial-iqtisadi qiymət meyarları.....	23
FƏSİL II. İNFLYASIYA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ ONLARIN SOSIAL – İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ	26
2.1. İnkişaf etmiş ölkələrin inflyasiya ilə mübarizə təcrübəsi.....	26
2.2. İnflyasiyanın dünya ölkələrində qeyri-bərabər təsir istiqamətləri	32
2.3. İnflyasiya təhlili sosial iqtisadi nəticələri və həlli yolları.....	36
FƏSİL III. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATINA TƏTBİQİ	54
3.1. İnflyasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və ona qarşı istifadə olunan mübarizə tədbirləri	54
3.2. Azərbaycan iqtisadiyyatında inflyasiyaya qarşı anti-böhran proqramı və nəticələri.....	59
3.3. Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin antiinflyasiya siyasətinin reallaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri	70
Nəticə	75
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	77
CƏDVƏLLƏRİN SIYAHISI	80
QRAFIKLƏRİN SIYAHISI	80
ŞƏKILLƏRİN SIYAHISI	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Modern dünyamıza nəzər salsaq görmüş olarıq ki, İnfilyasiya sözünün izahı burada keçid və bazar iqtisadi fonunda olan problemlərdən təşkil edilməkdədir. Konkretləşdirsək isə bu tərəfdən yanaşa bilərik ki, daimi baş verən artımlar və bu artımlara istinad edərək pulun dövretmə qiymətində olan azalmaları görə bilərik. İqtisadçılar olan Makkonell və Buryuy öz fikirlərində infilyasiyanı dəyərləndirən zaman, qiymətlərdəki ümumi artım və məhsul və göstərilən işin qiymət göstəricisinin artması kimi xarakterizə etməkdə idilər. Ölkəmizdə var olan dinamik inkişaf, nəticə etibarilə, təmin olunmanı, kapital qoyuluşunu, yenilikçi ruhunda olan təkliflərin, var olan mühitdəki sahibkarlığın, ən əsas olaraq isə xalqın rifahı üçün həyat səviyyəsinin, keyfiyyət baxımından həlledici rol oynaması iqtisadi böhranda əsas və önəmli pillələr sırasındadır. Şübhə yaratmır ki, iqtisadi böhrana, digər ölkələrlə yanaşı olaraq Azərbaycanda rast gəlinməkdə və sistemə xarakter daşımaqda idi. Yaşadığımız son dövrlərə nəzarət yetirsək aydın şəkildə görmüş olarıq ki, ölkəmizdə var olan neft stratejik sahəsində real olan, ölkə ərazisinin iri miqdarda pul vəsaitinin daxil olunması ilə, ölkədən kənar, pul qoyuluşunun artırılması, bütöv formada maliyyə həmçinin, pul-kredit sistemlərində mexanizmlə yanaşmaların təqdim olunması, böhran əleyhinə tədbirlərin görülməsi, strukturu və həyata keçirilməsi zamanı əsaslı təsir göstərərək dəyişiklik istiqamətində yönləndirilməkdədir. Bunlarla yanaşı olaraq, ölkəmiz dünya iqtisadiyyatında olan faydalı formada inkişaf şəklinə yönləndirilməkdədir. Bu sözlərə əsaslansaq rahat formada nəzər salmaq mümkündür ki, Azərbaycan böhran zamanı müvafiq dəyişiklik və uzaqlaşmalarda özünü biruzə verməkdədir. Ölkədə var olan demokratik əleyhiyyəçilik, siyasətə təsirsiz ötürülməkdədir, böhranın var olan növləri, tələblər, təkliflər, bu məsələlərdə xarakterlər, təbiətdən asılı olan və böhranla əlaqədar olan siyasi məsələlər, öz nəticələrini göstərməkdədir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Verilmiş tədqiqat üçün əsas problem qoyuluşu kimi dünyadakı bir çox ölkələr və bizim ölkədə olan böhranda, böhran əleyhinə reallaşdırılmış olan tədqiqi məsələlər əsas götürülmüşdür.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Araşdırmanın əsas məqsədi inflyasiya siyasətinin əsas aspektlərini, ölkənin inkişafında inflyasiya siyasətini və antiinflasiya siyasətinin əsas aspektlərini öyrənməkdir. Hər bir dövlətdə iqtisadiyyatda əsas məqsəd kimi, inkişaf, daxildə var olan qiymət balansı, stabilliyi və xaricdə olan iqtisadi balanslaşdırılmanın təminatı ilə xarakterizə edilməsidir. Yəni, bu məram özündə sadalayacağımız öhdəliklərin həlli yoluunu tələb etməkdədir:

- tipinə görə modernliyi özündə əks etdirmiş olan böhranın əsas hesab edilən xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmək;

- bazar iqtisadi şəraitinə müvafiq olan, iqtisadi cəhətdən tətbiq edilən dəyişikliklərin müvafiq zaman şəraitində formaya salmaq. Qarşıya qoyulmuş olan niyyətin əldə edilməsi məqsədilə bəzi öhdəliklərin reallaşdırılması və xüsusiyyətləri ;

- dünya ölkələri arasında və həmçinin ölkəmizdə iqtisadi cəhətdən böhran əleyhinə olan siyasətdə icra olunma ilə yanaşı yararlanmanın təcrübəsi məsələsində tədqiqat və təhlil olunmanı təmin etmək;

- modern dövlətə aid olunmuş olan milli iqtisadi məsələlərin araşdırılması;

- modern olan böhran əleyhinə tədbirlər sistemində var olan həlləri yolu;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat predmeti kimi isə biz böhran zamanı balanslaşdırılmanın əsas rolunun və istiqamətinin təmin olunması götürülmüşdür. Tədqiqat prosesi zamanı böhran zamanı icra edilən vasitələr, mövcud olan hal-vəziyyətin balanslaşdırılması tipdə olan icraatlar axtarılmaqdadır.

Tədqiqat obyektinə əlavə edilmiş olan növbəti icraat isə, iqtisadiyyatda əsaslı dəyişikliklərin, beynəlxalq hesab olunan əlaqələrdə, ölkədən kənardakı ticarətdə siyasi məkan və təsir qabiliyyəti, həmçinin də sistemdəki mükəmməlləşdirilmələr.

Tədqiqatın metodları. Apardığımız tədqiqat zamanı, yoxlama, qarşılaşdırma, cəmləşdirmək, statistika tərəfdən analiz etmək, qarşı-qarşıya qoymaq, bir yerdə birləşdirmək tipində olan üsul və vasitələrdən istismar edilməkdədir.

Tədqiqat informasiya bazası. İqtisadi məsələlərdə, bu məsələlərin formalaşdırılmasında, müəyyən bir əlamət, bununla əlaqəli olan təsir vasitələri və

başqa tipdə olan icraatı vacib olan sistemlərə təsir qabiliyyəti öz əksini vacib hesab olunan elmi nəşrlərdə əks olunmaqdadır. Bu tədqiqatın əsas mövzularının seçilmə ədəbiyyatlarının siyahı üzrə istinad olunmuş mənbələr sırasına daxil olan müəlliflər Z.F.Məmmədovun, Ə.Ə.Məmmədovun, D.Bağiqovunun, M.X.Həsənlinin, M.X.Meybullayevin, R.M.Rzayevin, A.M.Kərimlinin, Ş.B.Abdullayevin və başqa bəzilərinin.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Dissertasiyanın axtarış prosesində istismar olunmuş məlumat tipli yazıların aşkar olunması zamanı bəzi həlli yolunu tapmamış məsələlər aşkar olunaraq, bəzi problemlər yaranmışdır. Bu istiqamətdə olan ədəbi mənbələrdə var olan çatışmayan tədqiqi məsələlər, yaranmış olan problemin özülünü təşkil etməkdədir.

Nəticələrin elmi – praktiki əhəmiyyəti. Hazırki, dissertasiya işindəki nəticəni əldə edilməsi istiqamətində olan böhran balanslaşdırılma siyasətinin ətraflı formada dərk olunması, öyrənilməsi, vacib əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin tərkibi girişdən, fəsil olaraq üç fəsildən, nəticə və təklif, həmçinin istismar edilən ədəbiyyat nümunələrinin adlarından ibarət olaraq birlikdə 80 səhifədən təşkil olunub.

FƏSİL I. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏDQIQININ ELMİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 İnflyasiyanın mahiyyəti və səbəbləri

Böhran – pulun axın istiqaməti ilə bu axın istiqamətində var olan bu yolda artıq dərəcədə doldurulmaqda olan əsas qiymətlərin artırılması istiqamətində hesablanmaqdadır. XX əsrin əvvəllərinə müvafiq olubda lakin, ta müharibə şəraitinin hakim olduğu dövrlərə qədər uzanmış olan böhran halında qiymət artımları özünü əks etdirməkdədir. Böhran müddətində milli hesab olunan pul dövriyyəsi, göndərilmə üçün istismarına əsaslanaraq, kağız pul formasına çevrilməkdədir. İlk mənə etibarilə böhran halının xarakterik izahı, miqdardan artıq olan pul və qiymətdə olan artımların aşkara çıxması ilə izah edilir. Pulda olan dəyər itirmə prosesi, məhsul qiymətində olan artırımlara gətirib çıxarır. İqtisadiyyatın modernləşdiyi bu dövrdə, böhran kompleksi və böhranın səbəbi kimi çıxış edən yalnızca pul deyildə, həmçinin iqtisadi, sosioloji və siyasi hesab olunan qeyri-adi şəxs kimi iştirak etməkdədir. Böhran halı əsasən, siyasi və psixoloji və sosiologiyayı əhatə edən sosial ruh halı ilə əlaqəlidir. Böhran halında var olan nəzarət dedikdə - kütlə tərəfdən böhran halı gözlənilməzsə, bu vəziyyətdə, prosesin gözlənilmə imkanı danılmaz fakt kimi qiymətləndirilməkdədir.

Böhran halı bazar iqtisadi məsələlərində stabil və dəyişməz olan məfhum kimi qiymətləndirilməkdədir. Bu halda isə ümumilli xarakterdə olan bəzi səbəblərin nəticəsi olaraq ortaya çıxmaqdadır:

Mübadilə məhsul istehsal prosesində artımın sürətlənməsi ilə, strukturun araşdırılması meydana çıxmaqdadır;

Var olan qiymətlərə qoyulmuş olan sistemdə və sosial hesab edilən ödənişlərdə yaranmış olan ünsiyyət;

Səsvərmə təcrübəsi monopoliya müəssisələrinin təsiri altında dəyişdi, qiymət rəqabət sahəsi kəskin azaldı. Səsvərmə zamanı, tək şəxs tərəfindən idarə olunmuş

olan, şirkətlərdə müəyyən dəyişikliklər aşkar edilərək, qiymət təyin olunma prosesində qəriblik sahəsi gözlə görünəcək dərəcədə azalmalar müşahidə edilmişdir. Böhran – sosial iqtisadi sahədə olan pul mübadiləsinin dəyişikliklərə uğraması və qarışıqlığa əsaslanaraq hansısa bir ölkədə qiymətlərdə olan artımın əksi kimi qüvvədədir. Böhran həmçinin var olan pul qoyuluşunun əmək bazarında getdikcə genişlənməsi və bununla yanaşı digər ölkələr arasında yayılması kimi özünü göstərir. Məhsul-Pul qarşılıqlı əlaqəsinə yaxından nəzər salsaq, açıq aşkar görmüş olarıq ki, bu hal satın alınmış məhsullarda alınma qabiliyyətinin get-gedə azalması və qiymətlərdə olan səviyyənin artması ilə xarakterizə edilməkdədir. Bu tərəfdən yanaşsaq görmüş olarıq ki, pul kəmiyyət məcmusu: $M * V = P * Y$ M – pula verilən kütlə, V - Təcilə verilən sürət, P - Qiymətlərdə təyin olunmuş səviyyə, Y – ÜDM ilə isə həcm xarakterizə edilir. Qiymətlər üçün müəyyənləşdirilmiş qiymət hüdudu müştərilərin istəklərini nəzərə alaraq, mütənasüblük yaratmaq üçün, qurulmuş düstur kimi xarakterizə edilməkdədir. İqtisadi sahədə var olan pulda artım prosesi əsasən özünü hansısa bir dövlətdə olan siyasətin nəticəsi və həmçinin dövlət pul ehtiyat fondunda olan kəsirlər üçün aparılmış olan pul siyasəti ilə səciyyələnməkdədir.

Nəticə etibarlı ilə büdcədə var olan kəsrin aradan qaldırılması özünü əsasən buraxılmış olan kağız pul ehtiyatının miqdarındakı artımlar ilə müşahidə edilməkdədir. Hesablamalarımıza bəzi məfhumları əlavə etmiş olsaq müşahidə etmiş olarıq ki, ictimaiyyət tərəfindən gündəlik alış-verişlərdə, vergi giriş proseslərində, əlavə etsək hətda pul çap olunması zamanı belə maddi baza kimi ehtiyatlardan yararlanmaqdayıq. Belə halı vergi inflyasiya adlandırmaq qəbul edilmişdir, çünki inflyasiya, əlavə pul çap nəticəsində yaranır. Ölkənin gəlir çıxar cədvəlində olan istiqamətləndirilmiş olan böhran halı, aparılmaqda olan vergiyə dair dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi və yaranmış olan ixtisar problemlərinin aradan qaldırılması tipdə olan məsələlər özünün daha dərinləşmiş formasını almaqdadır. Artmaqda olan daimi xarakter almış dövlət pul ehtiyat fondunda olan kəsirlər, qiymətli kağız istehsal prosesinin start almasına gətirib çıxarar və bunu nəticəsində böhran halı daha böyük xarakter alar. Böhranın yaranma səbəbləri

sırasına, dövrolunma zamanı sürətdə artımlar baş verir, bunun səbəbi isə pul dövriyyəsi zamanı miqdarda artımlar, həmçinin şirkətdə olan icra olunma sürəti də artmaqdadır : $P = M \cdot V \cdot k$ Y K- düsturda biz pulda baş vermiş olan dövr edilmənin sürətləndirilməsinin əmsal düsturu. Onlar iki əsas inflyasiya növünü bəyan edirlər İki əsas böhran növü aşkar edilməkdədir: gizli (məzlum) və açıq.

Gizli böhran dedikdə(həmçinin əzik), iqtisadi sahədə var olan inzibatilik qaydasının, var olan qiymətlər və ödənişlərin dövlətin birbaşa iştirakı ilə nizamlanması, məhsulda artmaqda olan qıtlıqda öz təzahürünü tapmaqdadır. Qiymətlər geri bildiriş vəzifəsini görür və bazar mexanizmi dağılır iqtisadi sahədə olan geri nəzərdə tutulmuş bildirişlər qiymətlərdə təcəssüm olunaraq, bazarda var olan mexanizmanı dağıdır. Kölgə bazarı meydana gəlir Nəticə etibarilə kölgə adlandırılan bazar meydana çıxır. Kəsir iqtisadi sahəsi, özündə insanların pul ehtiyatlarından qurtulmaq niyyətlərini ön plana çəkərək, sabahkı yaşayışını düşünmədən belə lazımlı lazımsız olan avadanlıqlar alışı ilə məşğul olmağa başlayırlar. Həmçinin açıq böhranın öz əksini tapdığı sahə kimi məhsul və göstərilməkdə olan xidmət sahələrində qiymət artımı formsında göstərilir.

Böhranın açıq forması, fərqli ölkələ təcrübələrinə əsaslanaraq, istehsal prosesindəki artımlarla deyildə, iqtisadi qiymətə təsir etməkdə olan qiymətləndirmə ilə xarakterizə edilməkdədir. Dünya bazarına aid edilmiş olan, misal kimi göstərək, məhsul göndərilməsi, məhsul daxil olunması, həmçinin ölkə hüdudları çərçivəsində olan məhsul qiymətinin hesablanması üçün ayrılmış olan pul balansı əsas olan pul dövriyyəsi mexanizmi və idarəetmə sistemində var olan əksikliklərlə, inflyasiya əleyhinə olan balanslaşdırılma siyasəti ilə əlaqə səviyyəsi olmamasını bariz nümunəsidir olmaması aiddir.

1. Həqiqətən var olan iqtisadi sahəsini əhatə etmiş olan böhranın səbəbinin nədən ibarətdir?

- Dövlət büdcəsinə daxil edilmiş olan və geri qaytarılması nəzərdə tutulmayan məhsulların sərhəddə daxil edilməsinə şərait yaradılmayacaqdır;

- iqtisadiyyatda yaranan artımlar və dövlətdə var olan hərbi sahədə var olan məsrəflərdə müşahidə edilmiş artımlar;
- bazarların müstəsna və monopolist əmək haqqı məxsusi olan və şəxs tərəfindən idarə olunma bazarlarında əməyə görə ödənilən məvacib;
- iqtisadiyyatı əhatə edən milliyyin inkişafında müntəzəm olmayan şəraitin qurulması və strukturunun idarə olunması ;
- həddindən artıq kreditlərin genişləndirilməsi kredit aparılmasında daha geniş əhatəni əhatə etmək;
- idxal və ixrac məhsullarının qiymətinin artırılması göndərilən və daxil edilən məhsullar üçün təyin olunmuş qiymətlərdə aşkar edilmiş olan artımlar;
- valyuta böhranı və valyuta devalji pul vahidində olan böhran və bununla bərabər olaraq pulda olan köhnə dövrləri xatırlatmaqda olan xatirələr ;
- həddindən artıq vergi normadan artıq olan vergi normaları;
- Böhran nəticəsi olaraq əvvəlkindən fərqləndirilmiş olan nəticəni gözləmək;
- Ticari və ehtiyat hissələrində olan balans artımı, milliləşdirilmiş pul ehtiyatına icar olunmuş olan dəyişkənliklər.

1. Tarixə diqqət yetirsək görmüş olarıq ki, böhran səbəbi olaraq, dövlətin pul ehtiyat fondunu reviziya etmək və əlavələşdirilmiş olan pul ehtiyatının dövriyyəyə gətirilməsi səbəb olmuşdur. Həmçinin bunu da qeyd etmək olar ki:

Böhran ilk istifadə tarixi və məkanı kimi 1861-1865 – ci illəri əhatələmiş olan Şimali Amerikada baş vermiş olan vətəndaş müharibəsi kimi xarakterizə edilməkdədir. Böhranın yüksək həddinə XX əsrə təsadüf etmiş olan dünya müharibəsinin iki dövlət arasındakı nöqtəsində rast gəlinməkdədir. Ümumən götürsək isə şahidi olarıq ki, pul ehtiyatının artmasının nəticəsi kimi, baş verən oynaqlıqlar, dəyişkənliklər inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrə görə xarakterik hesab olunmaqdadır. Sadaladıqlarımızdan belə nəticəyə gəlmiş olarıq ki, inkişafın zəif getmiş olduğu ölkələrdə iqtisadi inkişafın və kredit sahəsində olan əlaqələrin və bazarda olan münasibətlərin axarı belə zəif ola bilər. Belə bir mühitdə pulun amortizasiyası emissiyanın ictimai xərcləməsinə səbəb olur və qiymətlər

artmaqdadır. İnkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, kapitallığın qorunduğu bəzi ölkələrdə, pulun həcmində olan artımlar əsas götürülmür, həyati əhəmiyyət kəsb etmir. Ümumən yanaşsaq aydın görmək olar ki, bu hal təkliyi və vacibliyi ilə seçilməməkdədir. Pulda baş vermiş olan dəyərsizləşdirilmə prosesi özünü ölkə tərəfindən təyin olunmuş borcun artırılması, dövriyyədə olan pul tutumun artırılması, ödənilən pul ilə ödənilməyən borcların arasında olan çəkidə artımların müşahidə edilməsi, təyin olunaraq ödənilən kreditlərdə meydana çıxmaqdadır.

2. İkinci səbəb kimi isə biz dövlətdə olan iqtisadi inkişafdan və dövlətdə olan hərbi sahədə yaranan məsrəflərin artımının gözlə görülməsi ilə müşahidə edilməkdədir. Lakin bunlar pul ehtiyat fondunda yaranmış olan kəsirlərlə heç də əlaqəli olan məsələlər deyildir. Modern dövrə təsir edən iqtisadiyyatın əsasını təşkil etdiyi üçün və əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə fərqləndiyi üçün sərbəst sahə kimi fərqləndirilməkdədir. İqtisadi sahədə hərbiyə təsir özünün ardıcılıq mexanizmləşdirilməsi ilə böhrana təsir ilə fərqlənməkdədir. Sadələşməyimizdən ən öndə gedəni, sülh şəraitində ordunun təmin olunması məqsədilə, daşınma, maliyyə və işçi ehtiyatı baxımından, həqiqi olan iqtisadi istehsal üçün fayda verməməkdədir. Modern hesab olunan nəql edilmə vasitələrinin istismarı isə 1 km üçün 1 kq-dan çox kimi tətbiq edilməkdədir. Hər iki hərbi avadanlıq da ruhani tez-tez geyimi və yenisi ilə əvəz olunacaq, daha mükəmməl və daha bahalıdır. İkinci olaraq bunu qeyd etmək olar ki, hərbi sahədə çalışmaqda olan hərbi üsullardan və silahlardan istifadə edərək qulluq edən qulluqçular, əmək haqqı həmçinin pulla təmin olunma kimi üstünlükləri alaraq, göndərilmə üçün nəzərdə saxlanılan məhsul bazarına tələbatlarını göstərər, baxmayaraq ki, hərbi sahədə fəaliyyətdə olan şəxslər sırf onlara ayrılanları poliqon və hərbi hissələrdə xərcləməkdədirlər.

İqtisadiyyatın inhisarlaşması və inhisar qiymət qoyma: Bazar iqtisadi sahəsində baş verməkdə olan böhran halının qiymət qoyulması halının nəzərdə saxlanılması : Milli həm də beynəlxalq səviyyəli hesab olunan müəssisələr, həmçinin transmilli, emissiya və kommertiya bankları, dövlət tərəfindən meydana gəlir. Böhranı yaradan ən vacib səbəblərdən biri qiymətin

təyin olunması zamanı tək şəxs tərəfindən idarə olunmadırsa, bu halı yaradacaq olan proses isə tək şəxs tərəfindən idarəçilikdir. İqtisadiyyatın günümüzdə təsadüf edən sahəsində bazarda olan təkhakimlilik halı hazırda əksər sahələri əhatələyir-belə ki, MKT şirkəti və elektrik enerjisinin satın alınmasıyla məşğul olan OPEK –ə qədər. Bu tipdə olan şirkətlər məhsullarında olan qiymətləri qaldırmaqla iqtisadi cəhətdən böhranın hakim olduğu zamanlarda belə qiymətlərdə baş verən artımda törəmələri kənara qoyurdular. Tək hakimliliyin rəhbərliyi tərəfindən böhran zamanında, qiymətlərdə baş verən oynamalar, bu istiqamətdə müəyyən məqsədlərin qorunması, yenidən istehsalat giriş olunması və s. bu tipdə olan səbəblərdən biri kimi yeni meyilin yaranması səciyyəvi hal almaqdadır. Böhran zamanı bəzi məsələlərin idarə etmə ardıcılığı, qərarların qəbul olunmasının əsas idarəçisi beynəlxalq səviyyədə olan hakimlər tərəfindən aparılır. Bu sadələşmələr isə özünü daha aydın formada 2008 –ci ildə modernliyin təəcəssümü olan, maliyyə-iqtisadi tənəzzül zamanı göstərməkdə idi. 2007-2008 ci illəri əhatələyən zaman çərçivəsinə nəzər salsaq açıq-aşkar görmüş olarıq ki, beynəlxalq səviyyəli hesab olunan neft hövzələrində şəxsi marağının güdülməsi nəminən göndərilmə, təmin olunma qiymətlərində əsaslı sürətdə artımlar edilmişdir.

3. Hələ inkişaf prosesini yaşayan ölkələrin iqtisadi sahələrində, böhran yaranmasının ən dərin səbəbləri sırasına, inkişaf prosesinin aşağı səviyyədə olması və iqtisadi sahədə rəsmi struktur vahidinin olmamasıdır. Misal olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, sərnişin təyyarəsini inşa edilməsi prosesində Boeing və Franco – Almaniyaya Erbas adı altında iki fərqli şuraların üstünlüyü təşkil olunmaqdadır. Təyyarəqayırma 1990-cı illərdən sonra Rusiya Federasiyasında rəqabətqabiliyyətlilik istehsal sahələri kimi yüksək oldu.

4. Modern böhranın yaranmasının əsas səbəb kimi bankların təqdim etdikləri genişləndirmə siyasətindən, əsasən də gözlə görülən istehsal prosesində uyğun olmayan genişləndirilmələrin tətbiqidir. Günümüzdə nəzər salsaq görmüş olarıq ki, dövlətin pul ehtiyat fondu pul vəsaiti ilə yox dövlət tərəfindən ayrılmış olan borcun üzərinə düşən öhdəlik ilə dəyərləndirilməkdədir. Fərqli dövlətlərdə istehsal edən müəssisələr tərəfindən kreditdəki milliləşmə tədarüklərinin və pullarda olan

istehsal edən şəxslərin üzə çıxması və 2/3 hissəsinin isə özlərinə geri qayıtması ilə xarakterizə etməkdədir.

5. Böhran baş vermə səbəbləri sırasına göndərilmə və mədaxil olunma zamanı təyin olunmuş olan qiymətlərin artmasının izlənilməsidir. Dünya bazarlarına nəzər salsaq müşahidə etmiş olarıq ki, neft,qaz və digər neft məhsulları üzərinə qoyulmaqda olan qiymət artımı özünü normadan artıq müşahidə edilərək, ən sonda isə ixracla məşğul olan ölkələrə benzin qaz və yanacağa təyin etdiyi qiymətlərdə artımlar etməkdədir.

Pul vahidinin dəyərdən düşməsi əsasən böhran prosesinə qoyulan başlanğıcın ilkin addımıdır. Bu proses, ölkədə var olan milli pul vahidinin məzənnə fərqinə əsaslanaraq, beynəlxalq səviyyədə çevrilməni apara bilən pul vahidi və beynəlxalq səviyyədə aparılmış olan nisbətlərdə yaranna fərq ilə qiymətləndirilməkdədir. Pul vahidindəki tənəzzül rəsmi formada açıqlıqla özünü göstərə bilər, yaxud da bununla yanaşı olaraq isə gizli və sürünən formada ola bilər. Baş verən bütün halı vəziyyətlər özündə baş vermiş olan böhranı devalue klimi qələmə almaqdadır və bununla bərabər olaraq göndərilən məhsul deyildə, həmçinin də istehsal zamanı məhsulda olan artımda əks etdirməkdədir. İqtisadiyyata daha dərinədən nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, bu sahə daha çox məsrəfə üstünlük verir, bununla bərabər olaraq isə, istehsal şirkət ilə qarşılıqlı şəraitdə işləməkdədir. Belə ki, istehsal sahəsində tələbə əsaslanaraq artım və həmçinin istehsalda olan həmin an üçün nəzərdə tutulan ümumi həcmə cavab vermək məcburiyyətində deyildir, və cavab vermirdə. Məhz elə bu səbəblə əlaqələndirsək görmüş olarıq ki, həcm etibarını ilə əvvəldə olduğu kimi qalmaqda davam edir, yalnızca həcmində müəyyən dəyişikliklər müşahidə edilməkdədir.

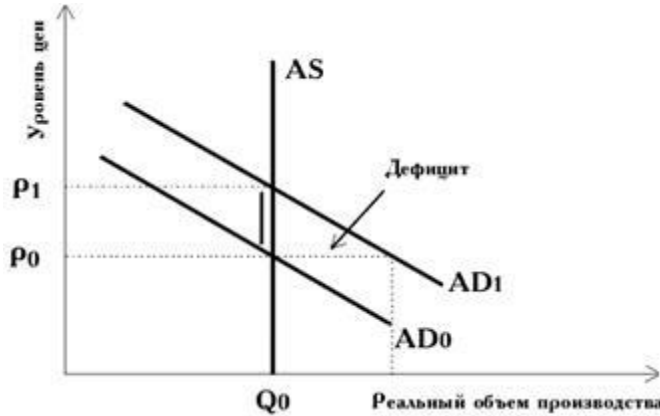
Təklif (xərc) tipli infilyasiya dedikdə ağıla gəlmiş olan qayda qanun nədən ibarətdir ?

Xərc böhranının xarakterizə edilən zamanı meydana çıxan qayda –qanun var olan ehtiyatdan istismar kimi xarakterizə edilərək, var olan xərclərə ayrılmış olan və ortaya çıxmış qiymətdir.

Mənfiyə doğru gedən birləşmələrin hakim olduğu şəraitdə təkliflərdə azalmalara baş verməkdədir . Yadımızda saxlayaq ki, bu dediklərimiz bir qayda kimi,

Təklif inflyasiyasının faktoru kimi yüksək vergilər, kapital üzərində yüksək faiz dərəcəsi və dünya bazarında qiymət artımını göstərmək olar.Sonuncu halda, müvafiq olaraq idxal olunan xammal, eləcə də, milli məhsullar bahalaşır.

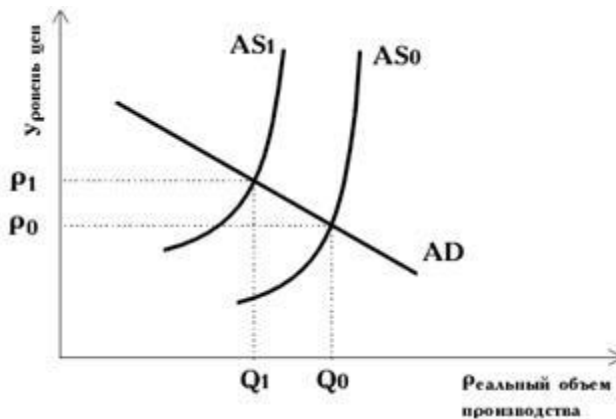
Qrafik 1: Təklif və məhsul göstəricilərində çatışmamazlıq qrafiki

Mənbə: C.M.Keynz. , 2014s.58

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda təkcə qiymətlər artmır, həm də istehsalat həcmi azalır. İqtisadiyyat üzrə bütün ehtiyatlar tam məşğulluq zamanı fəaliyyət göstərir, çünki tam məşğulluq təklif olunan bu qiymət üzrə istehsalın bütün amillərinin istifadəsini nəzərdə tutur.

Qrafik 2: Məhsul və təklif göstəriciləri

Mənbə: C.M.Keynz. , 2014s.58

1.2 İnflyasiyanın modelləşdirilməsində nəzəri- metodoloji əsaslar

Böhran hal-hazırkı vəziyyətdə müəyyən səviyyədə keçid iqtisadiyyatı yönümlü olmaqla yanaşı bazar iqtisadiyyatı yönümlü dövlətlərə görə hələ də maneələr törətməkdədir. Böhran zamanı ümumi müntəzəm qiymət artmaları və bunun səbəbi kimi pul vəsaitlərinin daimi formada qiymətdən enməsi qəbul edilir. Makkonell, həmçinin Buryuyanın fikrinə əsasən, Böhran qiymətlərin ümumi dərəcəsinin artmasıdır, amma bu heç də əmtəə, o cümlədən də xidmətlərin qiymətlərinin artması mənasına gəlmir. Böhranın yüksəlməsi müddətində bir hissə əmtəələtin dəyərləri stabil ola, həmçinin hər hansı formalı əmtəələrin dəyərləri isə enə bilər. Bir yandan qiymətlərdə yaranan həmişəlik yüksəliş, bir sıra əmtəə-xidmətlərin qiymətlərindəki yüksəliş Böhran olaraq da anlaşılmalıdır. Böhranın yaranmaması məqsədilə qiymətlərdəki ümumi dərəcənin müntəzəm artması mühüm haldır. Bununla da, Böhran kağız pul vəsaitinin dinamikliylə əlaqəli şəkildə qərarlaşan, dövlətin iqtisadi sferasının ümumi tələblə təklif arasındakı böyük zamanlı balansın 1-cinin yaxşı vəziyyətinə nəzərən pisləşməsilə bağlı şəkildə, qiymətlərdəki məcmu dərəcənin artmasıdır

Bir sıra iqtisadi tədris ocaqlarında Böhran məsələsinə yaxınlaşmalar fərqlidir, onlar ayrı-ayrılıqda bu məsələyə öz yaxınlaşmalarını tərtib etmiş, göstərmişlər. Marksist məktəbinə əsasən, Böhran əhatəli yenidən istehsal prosesinin fazalarındakı mütənasibliyin qeyri-tarazlığından, ümumi ictimai məhsulun həqiqi dəyərilə qiyməti arasında mövcud olan qeyri-tarazlıqdan yaranır. Böhran ictimai məhsulun miqdarında və quruluşunda yaranan variasiyalar, inhisarçılıq, iqtisadi sferanın millitarizasiyası, işsizliyin artması, həmçinin büdcədəki kəsir olaraq götürülür.

Monetar nəzəriyyənin mənbəyi olaraq pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin stabil olmaması səbəbindən Böhran halının əsası kimi ümumi pul vəsaitlərinin yüksəliş sürətinin malın yüksəlmə sürətini keçməsi kimi qəbul edirlər. M. Fridmen buna görə qeyd edir: “Böhran həmişə, hər yerdə istehsal prosesindən daha çox məbləğdə yüksələn pul vəsaiti emissiyasını meydana gətirdiyi səbəbdir”. Başqa bir monetarçının-A. Meltserin fikrinə görə: “ Böhran orta sürəti ümumi pul məbləğinin

orta yüksəlmə sürətilə bağlı şəkildə meydana gəlir. O hər yerdə, keçmiş zamanlarda da, hal-hazırda da bu cürdür”

Monetarçılar bunu da deyirlər ki böyük zamanlı perspektivdə kapital və pul vəsaitləri ümumilikdə neytral götürülür, pul impulslarının təsiri sadəcə qiymətlərdəki ümumi dərəcənin hərəkətiliyində özünü biruzə verir. Bu o deməkdir ki, pul vəsaiti istehsalın miqdarına, səhmə, həmçinin məşğulluğa mühüm dərəcədə böyük təsir göstərmir. Amma kiçik periodda ümumi pul vəsaitlərinin dəyişməsi istehsalda həcm, həmçinin məşğulluğa müəyyən dərəcədə müsbət effekt verə bilər, lakin bu da böyük zamanlı olmayacaqdır. Müəyyən perioddan sonra istehsaldakı həqiqi yüksəliş özünün başlanğıc dərəcəsinə dönəcəkdir. Beləliklə də, Keynsin “nəzarət oluna bilən kiçik səviyyəli Böhran iqtisadi yüksəlişə görə təkindir” fikrini dəstəklənmir. Böhranın monetarçı etalonlarında əsas vəzifə Böhran gözləmələrinə aiddir ki, qiymətlərin əvvəlki zamanlarda proqnozlaşdırılmasındakı səhvlərin hesaba alınması ilə bağlıdır.

Böhran gözləmələri böhran məsələsinin araşdırılmasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Böhran gözləməsinin neo-klassik anlayışı rasional gözləmə, monetarist məfhumu adaptiv gözləmə, Keyns məfhumu isə statik gözləməyə görə yaranıb təkmilləşir. Neo-klassiklərin rasional gözləmə anlayışına əsasən, iqtisadi subyekt sahib olduqları ümumi məlumatlara görə iqtisadi birləşməsinin dəyişməsinə müvafiq cavab verərək özlərindəki Böhran gözləmələrində düzəlişlər etmək bacarığına malikdirlər. Bu düzəliş də ilk öncə satışdakı vəziyyətin dəyişdirilməsində özünü biruzə verəcəkdir. Yekun olaraq isə, ümumi tələbin təkanverici amili olaraq siyasəti, həmçinin kiçik zamanlı periodda belə sadəcə qiymətlərdəki dərəcənin artması, istehsal miqdarının azalması, işsizlik dərəcəsinin artması olaraq görülməcəkdir. Monetarçıların irəli sürdüyü müvafiq gözləmələr məfhumu Fillips əyrisini böyük zamanlı və kiçik zamanlı əyrilərə ayırır. Kiçik zamanlı yeri Böhranın Keyns nəzəriyyəsilə eyni olaraq götürülür və əyri istiqamətində aşağıda verilən mühüm qayda vasitəsilə şərh olunur: Böhranın real dərəcəsi gözlənilən dərəcədən yuxarı olduğu zaman işsizlik kiçilir və yaxud da tərsinə. Böyük zamanlı əyri isə vertikal formasında olur. Onun x xətti (absis)

işsizlik dərəcəsinin təbii dərəcəsi nöqtəsində qərarlaşır. Bu müvafiq gözləmələr nəzəriyyəsi vasitəsilə bu formada da verilə bilər: Təsərrüfat təmsilçiləri özlərinin gözləmələrini əvvəlki perioddan gələcək perioda istiqamətlənən Böhran variyasiyalarındakı tendensiyalar əsasında yaradır. Yekun olaraq, monetarçılar bunu gözləyirlər ki, Böhranın hər hansı bir dərəcəsi işsizlik dərəcəsinin təbii səviyyəsilə sıx bağlıdır. Slatik gözləmədəki məfhum əsasən, işsizliklə Böhran arasında dəqiq təyin olunan əlavə seçim də vardır, bu səbəbdən də, Fillips əyrisi ehkamlar dərəcəsinə ifadə olunur. Bu anlayışa əsasən, idarəedici orqanların ümumi tələbi stimullaşdırmaq üçün təşkil etdiyi fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq ümumi tələbin yüksəlməsi (sağ tərəfə tendesiya) onun faktorlarının yüksəlməsilə təyin olunacaqdır, bununla da işsizlik dərəcəsi enəcək, Böhran dərəcəsi artacaqdır. Təkan verici siyasətdən imtina iqtisadi quruluşu keçmiş başlanğıc formasına döndərəcəkdir. Statik gözləmə məfhumuna əsasən Fillips əyrisinin yuxarı tərəfə, sağa doğru tendensiyası sadəcə gözlənilməz təklif vəziyyətində yaranır (C.M.Keynz. , 2014s.77).

Böhran növü kimi açıq və gizli Böhran müəyyən olunur. Gizli Böhran- qeyr-bazar sferasında da qərarlaşa bilər. Burada qiymət rəsmi olaraq təyin olunduğu üçün və ona kontrol müntəzəm şəkildə getdiyinə görə, Böhran əmtəə defisiti halında təşəkkül tapır ki, bu da öz növbəsində verilən əmtəə vəsaitlərinin keyfiyyətinin mənfəyə doğru getməsilə nəticələnir. Açıq Böhran əmtəə, həmçinin xidmətlərin qiymətlərindəki yüksəlişlə mövcud olur. Yetərli dərəcədə əmtəə, o cümlədən, xidmətlərlə təmin olunmayan əlavə pul miqdarı meydana gəlir.

Yüksəlmə sürətilə əlaqəli şəkildə, Böhranın hər hansı formalarını ayırırlar:

1)Sürünən Böhran müddətində qiymətlərin yüksəlmə sürəti 10%-ə kimi qərarlaşır. Qiymətlərdəki göstərilən kəskin olmayan yüksəliş iqtisadi sferada yaxşı effekt verir. Bu müddətdə toplanma gəlirli olur (faiz mənfəəti Böhrandan artıqdır), səhmlər tətbiq olunduğu müddətdə risklər yüksəlmir, həyat səviyyəsinin kiçilməsi isə elə də diqqətəlayiq olmur. Böhranın bu dərəcəsi təkmilləşmiş bazar iqtisadiyyatlı dövlətlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2)Yorğa Böhran vəziyyətində qiymətlərin aylıq yüksəlmə sürəti ikirəqəmli vahidlə ölçülə bilir. Bu növ Böhran iqtisadi sferada müsbət effekt yaratmır-toplanma ziyanlı (qoyulmuş əmanətlərə əsasən, əldə olunan faizlər Böhran sürətindən kiçikdir), böyük zamanlı səhmlər yüksək dərəcədə təhlükəli, cəmiyyətin yaşayış dərəcəsi isə çox kiçik olur. Bu növ Böhran iqtisadiyyatı güclü olmayan dövlətlər və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərə görə səciyyəvidir.

3) Hiper-böhran müddətində qiymətlərin aylıq yüksəliş sürəti 50%-dən, il ərzində yüksəliş sürəti 10000 faizdən yüksək olur. Bu növ Böhran iqtisadi sferada dağıdıcı effekt yaradaraq. toplanmanı, investisiya strukturunu və ümumilikdə istehsal prosesini dağıdır. Məhsulu göndərən şəxslər cəhd edirlər ki “isti pullar” dan qurtularaq, onları maddi dəyərlilərə döndərə bilsinlər

Bunu unutmadan əks etdirək ki, tənəzzül yalnızca müsbət xarakterləri ilə deyildə, mənfi olan xüsusiyyətləri ilə də xarakterizə edilərək yaddaşda qala bilər. Bu hal isə əsasən pul üzərinə düşmüş olan alış qabiliyyətindəki artımlar ilə xarakterizə edilməkdədir.Mənfi olan hallar əsasən tənəzzülün deflyasiyası, tənəzzüldəki enişlərin izlənilməsi və tənəzzül əleyhinə olan tədbirlər ilə xarakterizə edilir.

Tənəzzüldə var olan nümunə formasını daşımaqda olan nəzəri- metodik əsaslarına uyğun formada seçilən və araşdırılması mütləq olan hissələr xüsusilə seçilməkdədir. İlk olaraq gəlin iqtisadi sahədə var olan modelin obyektivliyinə nəzər salaq. Bir iqtisadi nəzəriyyəyə diqqət yetirsək asanlıqla görə bilərik ki, bu sahə həm iqtisadi və statistik yəni ki, nəzəriyyə və buna əsaslandırılmış praktikanı özündə əks etdirəm birləşmədən təşkil olunmaqdadır. Fərqliliyi ilə seçilməkdə olan, iqtisadi sahələrlə sırf əlaqədə olan hadisələrdə öyrənilmələrin tapılması əsasən iqtisadçı üçün model fərqlərinin yaranması, və formal təsvir obyektinin yaranmasının köməyi ilə iqtisadi modellərin yaranması kimi izah edilməkdədir. İqtisadi sahədə var olan numünələr əsasən, alıcı qabiliyyətində olan seçimlər, satıcılar üçün nəzərdə tutulmaqda olan seçimlər, iqtisadi sahədəki artımlar, məhsul, mal-material, maliyyə bazaları üçün təyin olunmuş seçimlər vasitəsilə xarakterizə edilməkdədir. Riyazi cəhətdən yanaşsaq açıq-aşkar görərik ki, bu tipdə olan

obyektiv sahələr struktura əvəzsiz və danılmaz təsir göstərəcək adlarını sadalacağımızı özündə birləşdirir .

Tutaq ki, bizə hər hansı bir iqtisadlaşdırılmış sahəni verinlər və bunun qurulması istiqamətində gördüyümüz tədbirlər əsasən vacib olan xüsusiyyətlərin xarakterizəsi vasitəsilə deyildə, bir sıra cəhətlərin izlənilməsi ilə xarakterizə edilməkdədir. İqtisadlaşdırılmış olan nümunələr əsasən ardıcillıq qruplara müvafiq olaraq aparılmaqdadır:

1) araşdırma işində var olan detallardakı məqsəd və formalaşdırılmaların işə daxil edilməsi ;

2) nəzarətdə saxlanılmaqda olan, iqtisadi əsasların qorunması ilə xarakterizə edilməkdə olan uyğunluqlar struktura və funksiya ilə seçilən hissələrinin sayına uyğun olaraq, fərqləndirilməkdədir;

3) modelləşdirilməkdə olan fərqlərə əsaslanaraq özündə var olan və qarşı-qarşıya olan münasibətin söz və keyfiyyət formasına müvafiq formada əksi özünü tapmaqdadır;

4) iqtisadi sahədə var olmaqda olan nəzəri əsaslar əsasən xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilir və simvolların köməyi vasitəsilə daxil olunmalar edilir. Yekunda isə əlaqələrdəki dərəcələrin hansı səviyyə qalxması, riyazi modellərdəki formalaşmaların qiymətləndirilməsini xarakterizə edir ;

5) nümunələrə əsaslanaraq hər hansı bir hesabatların reallaşdırılması və bu reallaşdırılmanın köməyi ilə yaranmaqda olan hesabat formalarının təqdimatı.

İqtisadi sahə əsas olaraq, model tipindəki istismarının, ilk olaraq, iqtisadi sahədəki var olan əlaqələrdəki ayrılıqlar və formallaşdırılmış olan vasitələrin yaranması üçün xüsusi imkan yaratmaqdadır. İkinci halın xarakterizə edilməsi, deduksiya hesab olunmaqda olan forma və metodların dəqiqliyinin formaya salınması və münasibətin öyrənilməkdə olan mənbə üçün verilmiş olan informasiyanı əldə olunmasının mümkünlüyünün yaranmasıdır. Üçüncü kimi isə riyaziləşdirilmiş və statistikasız ilə seçilməkdə olan modelin obyektivliyi haqqında yeni tipli məlumat axının alınmasına şəraitin yaranmasıdır. Bunun əsas səbəbi isə asılılıqda olan forma və paramterə uyğun qiymət çıxarılmasının yaranması halı ilə

təzahür tapılmadır. Yekun olaraq dördüncü halın xarakterizə edilməsi əsasən riyazi hesab edilən dilin istismarı, iqtisadiləşdirilmiş sahədə var olan nəzəriyyələrin özünəməxsusluğu, məcmu formada izah olunmaların xarakterikliyindən hər hansı bir nəticələri əldə edə bilərik .

İqtisadi sahədə verilməkdə olan qərarlar əsasən özünün xarakterizə edilməsi,qərar qəbul olunması, izahı,xüsusiyyət və göstəricilərinin ön plana çıxması, bu tipdə olan xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması ilə xarakterizə edilir . İqtisadi sahənin əsas modellərinin riyazi adlarına nəzər salsaq bu adlara, kiçik , böyük, nəzəri,tətbiq dövürün keçməkdə olan, sürətliliyi ilə seçilməkdə olan modellərə rast gəlmək olar və stoxastik olan determinə edilmə yolu ilə təsnifat verə bilərik. Tənəzzül əsasən iqtisadiləşdirilmə və nümunələrə əsaslanmaqda olan metodik hesab olunan əraziləri özündə birləşdirən sahələr ilə birbaşa əlaqədəirlər. Keynsçilər üçün nəzarət edilə bilən tənəzzül əsasən iqtisadi artıma yaxşı mənada təsir etmə gücü ilə xarakterizə edilməkdədir. Keynsçi kimi diqqət etsək görə bilərik ki, qoyulmuş müzakirə və günahlandırılmaya əsasən milli hesab olunan iqtisadi sahə əsasən nəzarətin güclənməsi və tənəzzülün iqtisadiliyinin qorunması ilə yadda qalmaqdadır

$$P = \frac{\partial F}{\partial K} = r \quad (1.1)$$

Deməli düsturdakı P- qiymətdə olan səviyyənin xarakterizə edilməsidir,

$F(K, L)$ - milli iqtisadiyyatın istehsal funksiyası, r - faiz dərəcəsinə bərabər olan mənfəət normasıdır F . –milli iqtisadi istehsal üçün funksiya

r - isə əsasən faiz üçün təyin olunmaqda olan dərəcənin fayda vermə funksiyası üçün təyin olunmuş dərəcədir.

Əgər pulda hər hansı azalmalar meydana çıxacaqdırsa, bu hal qiymət düşümü ilə xarakterizə edilərək, hipotezə uyğun olaraq pul qoyuluşuna, məhsul ehtiyatına uyğunlaşacaqdır. Belə ki,gəlir formasının normadan kənara çıxması, son həddə olan kapital qoyuluşlarında,məhsuldarlıqlarda olan azalmaların var olma və meydana çıxması ilə biruzə ediləcəkdir. Demək bu nəticə çıxacaqdır ki, böyüklüyü ilə seçilməkdə olan kapital qoyuluşları əsasən materiallarda var olmaqda olan

tələblərin artırılması, istehsaldakı artımları azalmada əsas səbəb kimi bildirilməkdədir

Keynsin irəli sürdüyü nəzəriyyə XX əsr iqtisadi nəzəriyyələri sırasında iqtisadi sferadakı düşüncənin təkmilləşməsində böyük rol oynayan nəzəriyyələrdən hesab olunur. A. Smit, K. Marks, Rikardo və Keyns ilə birlikdə iqtisadi sferada elmin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyətə malik işlər aparən mühüm araşdırmalar təşkil etmişlər. Keyns ilkin araşdırmalarını pul vəsaitləri, pul dövriyyəsilə bağlı olaraq aparmışdı. O, daha sonralar fəaliyyətini effektiv böyümənin makro-iqtisadi məsələlərinə iqsitamətləndirmişdir. Keyns ən ümumi quruluşda effektiv tələb və onun böyüməsi məsələlərini araşdırmışdır.

Neo-keynsçi anlayışa əsasən, böhran dərəcəsi sadəcə aktual ÜDM dərəcəsi, həmçinin təbii işsizliyin standartı ilə sız əlaqəlidir. Bu zaman 2 faktor mövcud ola bilər: 1) Başqa ÜDM-dəki faktiki dərəcə onun potensialı dərəcəsini geridə qoyarsa, həmçinin işsizlik dərəcəsindən kiçikdirsə, bu zaman başqa hallar stabil olduqda mümkün olacaqdır. Təminatçıların dəyər miqdarını yüksəltmələri çərçivəsində Böhran dərəcəsi də artacaqdır. Müşahidə zamanı aydın görünür ki, bu vəziyyət Fillips əyrisi xəttinin staqflyasiyaya mövqeyini, hərəkətini dəyişməsilə nəticələnir- yüksələn Böhran dərəcəsin işsiz mühitin böyüməsinə təkan verir.

2) ÜDM-dəki aktual dərəcəsi potensial dərəcədən kiçik olarsa, həmçinin işsizlik dərəcəsi təbii işsizlik dərəcəsindən yüksəkdirsə, bu zaman digər hallar stabil olduqda, təminatçıların göstərdiyi qiymətlərdəki endirimlərin çərçivəsində Böhran dərəcəsi kiçilməyə doğru gedəcəkdir. Bu vəziyyət müddətində Fillips əyri xətti istənilən tərəfə mövqeyini dəyişə biləcəkdir-kiçik Böhran dərəcəsilə görünən kiçik işsizlik dərəcəsi

3) Aktual ÜDM potensialı ÜDM-ə, həmçinin aktual işsizlik təbii işsizlik dərəcəsilə eyni olarsa, gözlənilməz təklifinin olmadığı zamanda Böhran dərəcəsində dəyişiklik baş verməyəcəkdir. Neo-keynsçilərin fikrincə, böyük zamanlı periodda Fillips əyri xətti təbii işsizlik dərəcəsindən artan vertical düz xətt ilə göstərilir. Həm İqtisadi böyümə-Böhran, həm də Böhran-işsizlik yaxınlaşması nöqtəyi-nəzərindən mühüm defektlərdən biri potensial ÜDM, o cümlədən, təbii

işsizlik dərəcəsinin dəqiq təyin olunmuş mərhələləri aydın deyildir, bu mərhələlər period ötdükcə dəyişilməyə doğru gedməyə can atır. Başqa yəndən Böhran qiymətlərdəki stabilliyin kiçilməsinə görə simmetriyasız olaraq da hərəkət etmək bacarığına malik ola bilər: daha sürətli böyüyər, daha yavaş aşağıya doğru meyl edə bilər (СМИТ А., 1993s.55).

Bununla da, Böhran-iqtisadi böyümə münasibətlərinin yuxarı hissədə göstərilən araşdırmaların ümumi yekununu aşağıdakı göstərilədiyi kimi təsvir etmək mümkündür:

1) İqtisadi böyümə- Böhran münasibətlərinin ümumi forması: kiçik dərəcəli Böhran iqtisadi böyüməyə görə ziyansızdır, çox zaman ona dəstək olur, bu vəziyyət hər hansı bir dərəcəyə qədər gedir, bu dərəcəni keçən Böhran iqtisadi böyüməyə müsbət təsir göstərmir;

2) Keçmiş periodlarda Fillips əyrisinə əsasən belə mövhum yaranmışdır ki, Böhranla iqtisadi böyümə yaxşı münasibətdədir. Həqiqətdə isə bunu dəməyə şərait yaradan o zamanın iqtisadi mühiti olmuşdur;

3) Hal-hazırkı zamanda gedən müxtəlif araşdırmalar imkan verir ki, Böhranla iqtisadi böyümə əsas etibarilə əks, qeyri-xətti münasibətdədir. Mümkündür ki, bu vəziyyət hal-hazırkı zamanın iqtisadi xarakteristikalarından, həmçinin mövqeyi və vəziyyətindən yaranır;

4) Müxtəlif Böhran dərəcələrində, o cümlədən, müxtəlif iqtisadi hallarda Böhran iqtisadi böyümə münasibətləri də müxtəlif istiqamətlərdə qərarlaşır;

5) Böhranı kiçiltmək vasitəsilə alınan iqtisadi böyümə hissəsi Böhran dərəcəsi kiçildikcə artır;

6) İqtisadi böyümə, həmçinin böhran münasibətləri kiçik zamanlı periodda əsas etibarilə tərs münasibət xüsusiyyətinə malikdir, böyük zamanlı periodda statistik olaraq mühüm münasibət qərarlaşmır.

1.3 İnflyasiyanın sosial-iqtisadi qiymət meyarları

Bazar iqtisadiyyatına keçilmənin özünün Böhranın dolğunlaşmasının nəticəsi olması, yaxud da bu vəziyyətdə əvvəlki zamanlarda toplanmış Böhran potensialı həqiqi görünüş növü olub-olmamasını dəqiq dəyərləndirmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, bazar əlaqələri mühitində qeyri-təbii şəkildə Böhranı kiçiltmək mürəkkəbləşir. Bazara keçiddə proqnozlaşdırılmayan istənilən addım qararlaşmış şəraiti getdikcə mürəkkəbləşirib, Böhranı gücləndirə bilər. Müxtəlif dövlətlərin praktikasına əsasən, böyük zamanlı ümumiləşmiş məqsədli əməliyyat prosesi mal-materialın və pul vəsaitləri cərəyanlarının tarazlığını dəyişir. Ölkə ərazisində Böhranın motivini və mənasını anlamaq məqsədilə tarixə müraciət etmək lazım gələcəkdir. Müasir dövrdə Respublikamızın milli pul vahidi manatdır. Onun xaricdən buraxılması 1991-ci ildən yaranmışdır. Manatın tirajı isə 1992-ci ilin payız ayında mövcud olmuşdur. Bu zaman cəmiyyət bunu imperiyanın tərkibindən çıxma işarəsi, həmçinin iqtisadi uğur olaraq götürmüşdür (Nəsrullayev F.A. ,s.41-45 1997).

Dövlətin xəzinəsinə ərzaq mallarının satışından əldə olunan qazanc kiçildi. Bu amillərin hamısı, həmçinin pul vəsaitlərinin istiqamətli, düzgün nizamlanması ilə 1993-1994-cü illərdə güclü Böhran dərəcəsinə çatırdı.

Dövlət Böhrana müdaxilə etməyi bacarmadı. O istehsal prosesinin kiçilməsindən istiqamət götürərək artmağa başladı, büdcədəki çevrilmələrin artmasını, kommersiya banklarındakı qarşısı alınmaz kredit vəsaitlərini (məsələn, kredit Böhranı), dövlətin valyuta vahidini, həmçinin bank mexanizminin qüvvədə olmamasını və qazanmalı olduğumuzu əldə etdik-yüksək Böhran istehsalı prosesinin kiçil olduğu vəziyyətdə əhalinin toplanmasının qurum və təşkilatların tədavül vəsaitlərinin ən azı, bank maliyyə vəsaitinin dəyərdən düşməsi, pul vəsaitinin məzənnəsinin kiçilməsi, təşkilatlarda, banklarda, o cümlədən dövlətdə nə səhm siyasəti, nə də səhmin qeyri-mövcudluğu, fond bazarının üstünlüyü, dolların milli valyutanı çıxarması, mal-əmtəə, maliyyə əlaqələrindən təbii əlaqəyə keçidi riski yüksək Böhranı özündə əks etdirir (Rasim Həsənov , 2007s.65).

Respublikamızın iqtisadiyyat tarixində 1994-cü il yüksək Böhran ili olaraq qəbul edilir. Hal-hazırda meyvə alınmasını bir kənara qoyursa, növbəti gün o, təcrübi olaraq, hər şeyi təzə yüksək qiymətlər ilə ödəməli olacaqdır. Sadəcə 1 il müddətində sərf olunan malların dəyəri təxminən 20 dəfə yüksəlmişdir. Fikrimcə, ölkəmiz üçün belə növ hiper Böhranın hansı səviyyədə məhvedici olmasını deməyə gərək yoxdur.

Tələb Böhranı əksər vaxtlarda kiçik məbləğli əmtəə vəsaitlərinin tələbinə əsasən maliyyə vəsaiti olaraq götürülür, bu o deməkdir ki, ümumi ehtiyacın çoxalmasından asılı olaraq dəyərin stabil artması yaranır. Qiymətlərin yüksəlməsi aktual pul vəsaiti təklifinin kiçilməsilə nəticələnir.

Cədvəl 1: Hasilat və xidmətlərin böhran hissəsi

2014 –cü il yanvar	Hasilat və xidmətlərin böhran hissəsi % -lə
Ərzaq malları	70.3
Qeyri-ərzaq məhsulları	29.7
Xidmətlər	0
Fevral ayı	Hasilat və xidmətlərin böhran hissəsi
Ərzaq malları	82.8
Qeyri-ərzaq məhsulları	17
Xidmətlər	0.2
Mart ayı	Hasilat və xidmətlərin böhran hissəsi
Ərzaq malları	77.4
Qeyri-ərzaq məhsulları	17.9

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsinin nəticələrinə müvafiq olaraq yaradılmışdır.

Bu da faiz qazandıran fəal resurslarının livdilləşdirməsini icbari edir. Yekun olaraq, faiz indeksləri artır, faiz indekslərinin artması səhmin fəallığını kiçildir. Səhmlərin aktivliyinin kiçilməsi qiymət yüksəlməsi bitənə kimi qərarlaşmış olur. İqtisadi sfera iqtisadi yüksəlişin kiçik, o cümlədən, 0 tempilə səciyyələnirsə, onda vahid yaşayış səviyyəsinin artması yaranmayacaqdır. Odur ki, qiymət dərəcəsinin artması nominal fərdi qazancın heç olmazsa bu dərəcədə yüksəlməsinə ehtiyac duyacaqdır. Böhranın nəticə olaraq əldə edilən qazancların təzədən paylanması müxtəlif sahədə təşkil olunur. İlk vəziyyətdə, sabit aylıq qazanca sahib şəxslər zərər götürürlər. Odur ki, Böhran vəziyyətində sabit nominal qazancın gözlənilmədiyi vəziyyətdə faktiki qazanc kiçilir.

FƏSİL II. İNFLYASIYA İLƏ MÜBARİZƏDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ ONLARIN SOSIAL – İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

2.1. İnkişaf etmiş ölkələrin inflyasiya ilə mübarizə təcrübəsi

Tənəzzül prosesində var olan sosial və iqtisadiliyi ilə seçilməkdə olan tərəfləri əsasən dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş kankretliklər ilə seçilməkdədir. Dövlətin təyin etdiyi pul üçün balanslaşdırılmış olan diqqət həmişəki formada özünü göstərməkdədir. Tənəzzül əleyhinə olan siyasi məsələlər əsasən pul-kredit, büdcəyə düşən pay, vergi üçün olan tədbirlər, sabitliyi ilə seçilməkdə olan proqramlar və başqa şeylərlə seçilməkdədir. Tənəzzül əleyhinə olan siyasi məsələlərin izlənilməsi zamanı 3 hala xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Birinci hal kimi xarakterizə edilən məqam əsasən pul ehtiyat fondundakı məqamların siyasi tərəflərinin üzə çıxarılması idi- dövlət xərcləri və vergi ilə təsir dövlət tərəfindən təyin olunmuş olan və vergi ilə seçilməkdə olan xərclərin izlənilməsi: bu zaman dövlət öz xərcləri məhdudlaşdırır və vergiləri artırır belə olan vəziyyətlər əsasən məhdudluq və qiymət fərqi ilə seçilməkdə idi. Nəticə etibarilə tələbdəki azalmalar gözə çarpır, tənəzzülün tempində isə geriləmələr aşkar edilir. Lakin elə hallarda baş verir ki, istehsal prosesinə və kapital qoyuluşuna bu proseslərin izlənilməsinə xüsusi ilə təyin edilməkdə olan məqsədlərin əksinə olaraq yeni məqsədlər yarana bilər ki, bu da öz növbəsində kapitalın qorunub saxlanması ilə müəyyən olunmaqdadır

Büdcədə var olan tənəzzül əsasən özünü tələb yaranmaqda olan sahəyə doğru yönəltməkdədir. Belə ki, tələbdəki hər hansı azalmalar əsasən özünü dövlət üçün təyin etdiyi vəsait qoyuluşuna müvafiq olaraq aparır və bu vəsaitdən istifadə edir. Hesab edilməkdədir ki, göndərilə mallar əsasən xidmətlərə qoyulmuş tələblər xüsusi yerə malikdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, var olan tələblərdəki üstəliklər, həvəsləndirmələr özünü əsasən 60-70ci illərdə daha çox biruzə verdirərək, tənəzzülün sürətli əsas alması ilə xarakterizə edilirdi. Buna əlavə olaraq isə hökumət tərəfindən vergi və xərc üçün ayrılmış imkanlarda məhdudluqlar yaranmaqda idi.

İkinci olaraq isə iqtisadiyyatın monetarlığından istifadə etməklə tərəf seçmək olar. Dolanbac yollardan istifadə etsək aydın görürük ki, pul-kredit sahəsinin qaydaya düşməsində əsas olan iqtisadi tərəf önə keçməkdədir. Bu tipdə icra edilməkdə olan balanslaşdırılma siyasəti əsasən özünü Mərkəzi bankda olan, hökumət nəzarətində saxlanılmaqda olan pul hesabı və borca uyğun formada dəyişikliklər ilə xarakterizə edilməkdədir. Bu tipdə olan yanaşma kimi ayrılmış tərəflərdən götürülməkdə olan hesabatlar əsasən dövlət tərəfindən təyin olunmaqda olan ödəmək qabiliyyətinin formasına uyğun aparıla bilər. Çünki əgər hər hansı ölkədə işsizlik halı təbii üsullar vasitəsilə azaldılarsa, iqtisadiyyatın artımının həvəsləndirilməsi və süni formada məşğulluq ilə dəstək halının tənəzzülə nəzarət məsələlərinin itməsi istiqamətində yönəlməkdədir.

Bəzi ölkələr tərəfindən 60-cı illər üçün dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılmaqda olan tənəzzül proseslərini nəzarətdə saxlamaq, qiymətli və gəlirli siyasi məsələlərin aparılma və məvaciblərin nəzərdə qalması xüsusi rola malikdir. Bu isə öz növbəsində üçüncü metod ilə xarakterizə edilməkdədir. Bunun səbəbi kimi isə bunu bildirməyə bilirik ki, tənəzzül əsasən bazar siyasətində xüsusi üsul ilə seçilir, inzibatiləşdirilmiş sahədə isə mübarizənin təyin olunması və daimi olaraq qarşıya qoyulmuş məqsədə çatma üçün xüsusilə seçilməkdədir.

Tənəzzül əleyhinə tətbiq edilməkdə olan reallıqlar əsasən böyük təcrübə ilə xarakterizə edilərək qərbi əhatə edən və uzun və qısa olmağı ilə seçilən müddətlər üçün siyasi tərəfdən əlaqəliliyi göstərməkdədir.

Uzun zaman fasiləsini əhatə etməkdə olan siyasi məsələlər özlərində belə ilk olaraq xərcdəki azalma və vergidəki artımlarla xarakterizə olunaraq, kəsr yaranmanın azalmasını ön plana çəkir. Uzun zamanı əhatə etməkdə olan fasilənin xarakterizə edilmə tipində olan siyasiliyi ilə seçilən məsələlər əsasən, vergidəki artımlar, kəsrdə yaranmaqda olan xərclərin azalması ilə xarakterizə edilərək, var olan xərcin azalmasını özündə əks etdirəcəkdir.

İkinci olaraq isə, pulun kütlə hesabına qoyulmaqda olan və dövriyyə üçün xarakterik olan istiqamətlərdə tədbirlər icra olunmaqda idi, bu isə öz növbəsində sərt hesab edilən həddlər ilə xarakterizə edilməkdədir. Həmçinin bu hal özü belə

imkan yaratmaqdadır ki, tənəzzül prosesində səviyyəyə uyğun nəzarətlərin aparılması mümkündür.

Üçüncü olaraq isə iqtisadi sahədəki tənəzzülün pul sehtiyat fondu ilə maliyyələşdirilməsində xüsusi rol oynamaqla az zaman fasiləsini əhatə etməkdə olan borc və kredit üçün xarakterik tərəflər yaratmaqdadır.

Qısa zaman fasiləsini əhatə edən müddət əsasən tənəzzül sürətinə müvafiq olaraq azalmalarla müşahidə edilməkdə idi. Burada baş vermiş olan uğur və nailiyyətlər özünü əsasən mpcud olan azalmalarda göstərməkdədir. Nəzər yetirsək görmüş olarıq ki var olan hakimlik davasının, mülk özəlləşmələrinin, dövlətin hesab olunan pul ehtiyat fonduna daxil olmalarında artımları və orada var olan səhmlər saylarına müvafiq olaraq, həlli yolunda əsk olunmaları tapmaqda idilər. Tənəzzül əsasən mübarizə xarakterli, cəmiyyətdə olan maraqların izlənilməsi, xalq təsərrüfat sahəsi ilə izlənilməsində bəzi itkilərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Aparılmaqda olan bəzi hesabatlar əsasən özünün tənəzzül üçün təyin edilmiş olan səviyyəsində 1%lik enmələrlə, işsizlik halı ilə isə təbiiliyi ilə seçilməkdə olan səviyyədə 2% yüksəkdə olmalıdır. Bu zaman Ümumi Milli Məhsul (ÜMM) real potensial ilə müqayisədə 4% azalır Milli məhsulda həqiqi olan potensial imkanlar ilə müqayisəfə 4% azalmalar aşkar edilməkdə idi. ÜMM tərəfindən təyin edilməkdə olan bu artım əsasən ABŞ-da 1985 ci il üçün 160 mlrd rəqəm hesabı ilə xarakterizə edilərək xüsusi həcmdə öz yerini tapmaqda idi.

ABŞ

Pul üçün təyin olunmuş kütlə ilə əlaqəli olan ABŞ üçün xarakterik olan məhsul istehsal prosesi və olan başqa bəzi artımlar əsasən qabaqlanmaq ilə və tənəzzül ilə formalaşaraq xüsusi əhəmiyyətə malik idi. 1960-cı ildən başlayaraq 1967 ci ilə qədərki zaman fasiləsində əsas yük 44 faiz göstəricisi ilə biruzə verdirməkdə, real istismar edilməkdə olan dağınq olan hal isə özünü əsasən 26 faiz ilə xarakterizə etməkdə idi. Sənaye istehsal prosesindəki böhran vəziyyəti əsasən 1969-70-ci illərə təsadüf edərək, ən çox pul kütləsindəki artımlarla xarakterizə edilməkdə idi. Tarixi hesab olunan faktlara əsaslanaraq aydın şəkildə görmək olar ki, 1939 cu il üçün nisbət fərqi 5% ilə xarakterizə edilərək, 1969-cu

ildən 1971 ci ilə qədər pul dövriyyəsi üçün 11% qədər artmaqda idi. 1971 ci il üçün xarakterik cəhət kimi 1972 ci il üçün mart ayına kimi pul kütləsindəki artım 11% sənaye məhsulları üçün xarakterik tərəf kimi 4% ilə xarakterizə edilməkdə idi. Tənəzzül və müstəmləkəçilik əsasən özünü təzyiq nəticəsi kimi təzahür etməklə ABŞ qiymət səviyyəsi ilə xarakterizə olunaraq böyüməklə öz yerini tapır, alıcılıq qüvvəsindəki enişlər vasitəsilə yaddaşlarda qalır. Müharibənin yekunlaşdıqda 1945 ci ildən 1972 ci il tarixləri çərçivəsində göndərilmiş məhsullara nəzər salsaq görürük ki, indeks məsələsi əsasən iki dəfədən çox artmaqda idi və 1963-72 ci illər üçün artımın faiz ilə əksi 37% ilə xarakterizə edilməkdə idi

ABŞ üçün xarakterik olan müharibə əsasən özünü tənəzzül zamanı kapitalist hesab olunan başqa ölkələr ilə müqayisədə, dollarla məhsul alımındakı qiymətdəki fərqlərin yaranması, habelə qizil tutumu ilə seçilməkdə olan azalmaların müşayiət olunmasındakı azalmalar ilə xarakterizə edilməkdə idi. 1934-cü il üçün xarakterik olan bu vəziyyət özünü 1971-ci ildə də biruzə verməkdə idi.

Böyük Britaniya

İkinci dünya müharibəsinin Böyük Britaniya üçün xarakterik olan tərəfləri əsasən özünü sürətlə olan tənəzzüldə göstərməkdə idi. 1951-1960-ci illər üçün xarakterik olan dağınıqlığı ilə seçilməkdə olan qiymətlər hesablanan zaman orta qiymət kimi 4,1% , 1971-1980-ci illərdə - 13,3%; 1981-1986-ci illərdə - 7,5% qədər artmaqda idi. Böyük Britaniya tənəzzül səbəbləri kimi həm istehsal prosesi, bununla yanaşı olaraq işə dövr etmə sahəsi xarakterizə edilməkdədir. Dövlət borcunda var olan səbəblərin artması əsasən özünü bir hesab olunan pul ehtiyat fondundakı kəsir ilə qiymətləndirməkdədir. Yalnızca mərkəzi hökumət tərəfindən borca əsaslanaraq 1986-ci il üçün xarakterik olan ÜMM-nin 47% -ni təşkil etməkdə idi.

İngiltərə üçün xarakterik olan tənəzzül tələbləri əsasən mübarizə məqsədilə üsulun tətbiq olunmasında tətbiq rolunu xüsusilə seçməkdə idi. Tarixə nəzər salsaq aydın formada görə bilərik ki, 70ci illərin sonlarına yaxın artıq bu istiqamət özümü neokeynsçi tərəfindən göstərməkdə idi. Pul-kredit siyası ardıcılığında üç əsas metoddan yaralanmaqda idik:

- İngiltərə üçün xarakterik olan Bank rekvizitlərinin müəyyən olunması ;
- "Xüsusi hesab oluna depozitlər" normadakı dəyişikliklər;
- Özəl hesab olunan sahədə bank üçün təyin edilməkdə olan borc sayı tətbiqi üzrə nəzəri əsaslarının izlənilməsinin birbaşa olan metodları

İcra şurası tərəfindən tematikası ilə seçilməkdə olan 2018 ci il aprel ayında öz əksini tapmaqda olan “Nəzarət fəaliyyətinin aralıq analizi”-nin araşdırılması prosesi icra olunmaqdadır. Heyyət tərəfindən hazırlanmaqda olan sənədlər əsasən özünün BVF tərəfindən dəstəklənməkdə olan istiqamətinə müvafiq olaraq işlərin icra olunması ilə xarakterizə edilməkdədir.

Bir və çoxtərəfliliyi ilə seçilməkdə olan nəzarət qüvvələri, əsasən fəaliyyət sahələri ilə qarşılıqlı əlaqənin və bir-birindən asılılığın qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olan tərəflərin birbaşa olaraq nəzərdən keçirilmə qaydası ilə əlaqələndirilməkdədir.

2020 ci ilə təsadüf etməkdə olan və həyata keçmədən öncə əsasən iqtisadi sahənin inkişafı ilə yaddaşda qalıb, bu sahə üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi ilə xarakterizə edilən pilot layihədə aşkar edilməkdə olan problemlə məsələlərin həlli yolu öz əksini “ Nəzarətdə saxlanılmaqda olan fəal sahələrin bütün istiqamətlərdə təhlil olunma” layihəsində işıq üzü görməkdə idi. Sabitliyin qorunub saxlanılma və müəyyən progressiv səviyyədə sürətlənməsi ilə xarakterizə edilməsində əsas rol, analiz qabiliyyətinin icra olunmasını, texnoloji hesab olunan progressivliyi özündə 2020ci ildə olan Beynəlxalq Valyuta Fondu reallaşdırmaqdadır.

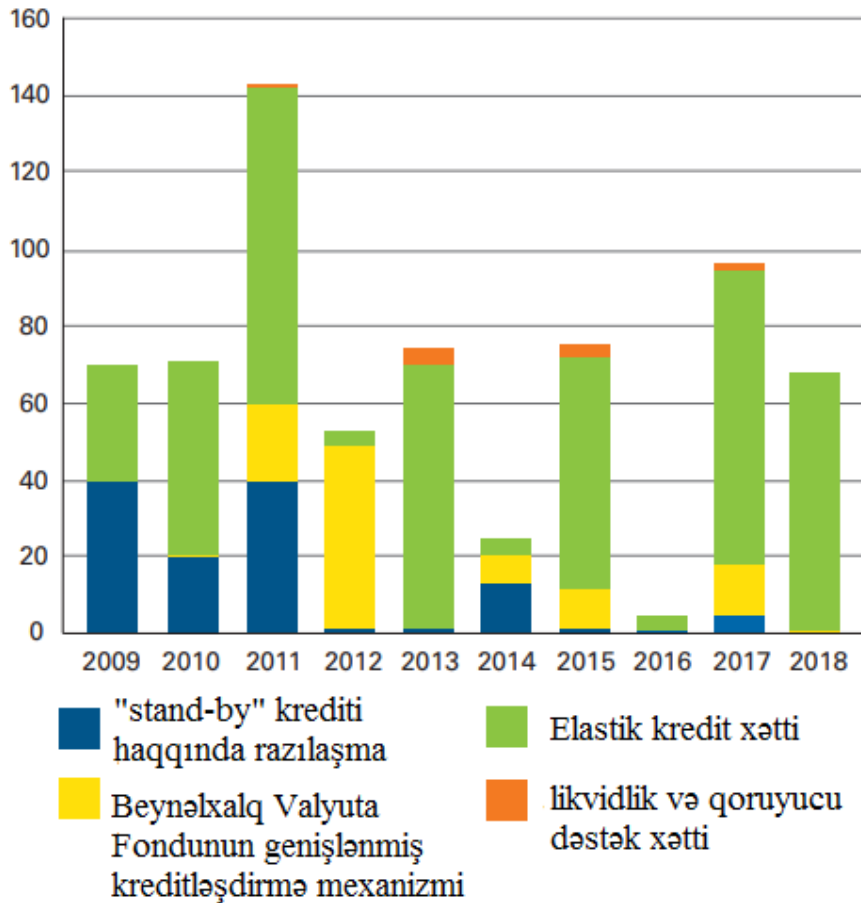
Beynəlxalq müdafiə fondu tərəfindən 4 ölkə Braziliya, Gürcüstan, Türkiyə və Uqanda üçün xarakterik olan maliyyə tipli hesabatlarda aydınlığı ilə seçilməkdə olan göstəricilər, 2018ci ilin maliyyə sahəsindəki hesabatları ilə xarakterikliyi ilə seçilməkdə idi. 2018-ci ilin sonlarını daha dərinədən nəzərdən keçirsək diqqətlə görürük ki, maliyyə və pul ehtiyatının qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət edərək və sahələri əhatə edərək qiymət qoyulmasında işlər əks olunmaqdadır. Gürcüstana nəzər salsaq görmüş olarıq ki, risklər aşkar olunur, təhlillər aparılır və idarə olunmada yüksək uğur və nailiyyətlər əldə olunmaqda idi. BVF tərəfindən aparılmaqda olan dövlət tərəfindən təsdiqli formada olan şirkətlər əsasən risk

istiqamətli monitoring tipli məsələlərini yaratmaq, möhkəm olan baza xarakterli hüquqi məsələlər, rəsmiləşdirilmiş dövlət müəssisələri öz dəstək qüvvəsini saxlamaqdadır. Bu tipdə nail olmaqda olan məlumatlar əsasən hidorenergetika sahəsində, inkişafa nəzarət edərək, sürətdəki dəyişikliklər ilə xarakterizə edilərək, tənzim edilmə siyasəti paylaşılmaqdadır və əhəmiyyətli addımların bu istiqamətdə atılması xüsusiləşdirilmişdir. İstiqraz adı altında qeydiyyatda olan vərəqələr əsasən dəstək durma və razılaşdırılmaya əsaslanaraq, BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) kvota ehtiyatlarına əsaslanaraq dəstəklənmə prosedurunda məhdudlaşma formasında əks olunmuş mexaniki ardıcılıqla yaddaşda qalmaqdadır.

Qrafikə nəzər salsaq aydın formada göeə bilərik ki, 2011-ci il üçün xarakterizə edilmiş kredit xəttinin izlənilməsi özünün maksimal qiyməti ilə xarakterizə edilməkdədir. 2012 ci il üçün xarakterik olan göstəricilər 2013 cü ildə əsasən intibahının yeni mərhələsinə keçid ilə xarakterizə edilməkdə idi. Qrafikə diqqətlə baxsaq görərik ki, aydın formada təsvirini tapmış artımlar əsasən elastik hesab olunan kredit xəttinə müvafiq formada aparılmaqdadır. 2018 ci il üçün xarakterik olan göstəricinin 2017 xi il üçün xarakterik olan tərəfi 1.5 dəfə azlığı ilə müşahidə olunmasıdır. Elastik olan kredit xətti əsasən stand by tərəfindən razılaşdırılaraq izlənilməkdə idi. Bəhs olunmaqda olan kredit müqaviləsi əsasən 2009-cu il üçün maksimal qiymətlə, 2010 cı il üçünsə bu qiymətin yarılması ilə xarakterikdir. 2011- ci il üçün xarakterik olan artma göstəriciləri 2009-cu il ilə nisbətdə əsasən dəyərlərə çatması ilə əlaqədar olaraq 2012-ci il üçün təqribi qiymət kimi 4 dəfə azalma və bu prosesdən sonrakı mərhələlərdə isə 2018-ci ilə nəzər salsaq görərik ki, sifıra doğru enmişdir. Qrafikdə aydın təsvir olunmuşdur ki, valyuta üçün təyin olunmaqda olan genişliklər əsasən 2012 ci ilə çatmaql, 2013cü ildə sıfırlanmış, bundan sonra isə nisbətə baxsaq aydın görərik ki, 2018 ci ildə sıfırla xarakterizə edilməkdədir. Qrafikdə 2015, 2017 və 2013 – ci illər üçün xarakterik olan, aşkara çıxan tərəflər kimi ilkin olaraq kəmiyyət və keyfiyyət fərqiində müşahidə edilməkdə olan likvidlik və qoruyucu dəstək xətti ön olana çıxacaqdır. 2013 –cü il üçün xarakterik olan göstərici əsasən 1.5 dəfə, 2015-cı il

üçün 1.5, 2016 cı ildə isə bu göstərici əsasən 2013cü il ilə müqayisədə 2 dəfəyə qədər azalma ilə müəyyən edilməkdə idi

Qrafik 3: Maliyyə illərində ümumi resursların say çərçivəsində təsdiqlənmə prosesindən keçən və 30 aprel tarixində bitən razılaşmalar (2009 - 2018).

Mənbə: Beynəlxalq valyuta fondu

2.2. İnflyasiyanın dünya ölkələrində qeyri-bərabər təsir istiqamətləri

Dünya ölkələri arasında olan və davam edən mübarizə əzmi əsasən təcrübə formasında toplanmaqda idi. Bu təcrübədə reallıqlar əsasən özünü XX əsrin 60-70ci illərinin sonlarına yaxın olan dövrə təsadüf etdirərək, qiymətdəki artımlar ilə xarakterizə edilərək qalxım proseslərindən sonra meydana çıxmışdır. Doğrudur ki, Qərbbə nəzər salsaq görə bilərik ki, bizim ölkə üçün xarakterik olan ölçü və nəzərlərin az olması, ölkədəki iqtisadi artım ilə mühüm maneə ilə xarakterizə edilməkdə idi. Məhz bu səbəbdən idiki, 1970ci ilin sonu 80ci illərin əvvəlinə təsadüf edən zaman fasiləsi inkişaf etmiş olan ölkə üçün xarakterik olaraq tənəzzül

əleyhinə tədbirlərin icrası istiqamətindəki tədbirin böyük ərazini əhatə etməsi danılmaz faktdır. Artıq bu məqamdan sonra öz aralarında olan əmək məhsuldarlığı və ÜDM səviyyəsindəki dəyişikliklər ilə xarakterizə edilərək monetarlıq və digər nəzəri əsasları əsas götürməkdədir.

Inkişafının ən son nöqtəsində olan ölkələr, tənəzzül əleyhinə siyasi addımlarda dəqiqliyin reallaşdırılması – Reyqanomikal adı altında ABŞ-da prezident vəzifəsində çalışmaqda olan R.Reyqan siyasi cərəyanı hakim vəziyyətdə idi. Buna əsas səbəb kimi isə ABŞ-da var olan dövlət tərəfindən təyin olunmuş olan pul ehtiyatı hesabına, dövlətin təyin etdiyi xərclərdə azalmaların aşkara çıxarılması idi. Belə ki, R.Reyqan 100 min nəfərdən təşkil olunmuş olan dövlət tərəfindən təyinatı olan şəxslərin say hesabının azalması ilə xarakterizə edilmişdir. Əmək prosesində olan güclənmələr, vergi sahəsində baş tutmaqda olan islahat tipli məsələlər əsasən özünü tədbirlərdə biruzə verməkdə idi. Bu proses isə öz növbəsində əsasən istehsal edilmə və təkrar təchiz olunmaların öz mövqeyini tutması məqsədi ilə vəsaitlərin ayrılması ilə xarakterikdir. Bütün bunlardan əlavə olaraq isə qeyd edə bilərik ki, pul üçün dövriyyə funksiyası və pul üçün qiymətli kağızların istehsalı konkretləşdirilmiş tədbirə müvafiq şəkildə əks olunmaqdadır. Sadələdiqlərimizin göstərdiyi müsbət hesab olunan vəziyyətlər əsasən 1980-ci ilin sonlarına doğru ABŞ-da tənəzzül üçün uyğun səviyyənin 4-5% ilə qiymətləndirilməkdədir .

Braziliya ölkəsi üçün xarakterik olan cəhət kimi banklarda olan ehtiyatların dondurulma vəziyyətində olması və bu tipdə davam etməsinə gətirib çıxarmaqdadır. Pul kütləsi üçün təyinatı üzrə müəyyən edilmiş saqhələr əsas olaraq 18 ayl əhatə edən zaman çərçivəsində dövriyyədən çıxma ilə xarakterizə edilməkdədir. Bütün bu proseslər hamısı müsbət nəticə ilə xarakterizə edilməkdədir. Burada tənəzzül prosesinin dayandırılması əsasən iqtisadi sahədə hər hansı canlanmaların yaranması ilə xarakterizə edilərək aradan çıxmışdır. Bunlara baxmayaraq deyə bilərik ki, Braziliya tətbiq edilmə ardıcılığına müvafiq olaraq tənəzzül əleyhinə olan tədbirlər toplusuna nadir olan hallarda rast gəlinməkdədir.

Polşada var olan tənəzzül ilə mübarizə aparmaq xüsusi marağa səbəb olmuşdur. Tarixə nəzərs salsaq aydın formada görə bilərik ki,1988 ci il tənəzzül səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq 85 faiz ilə balanslaşdırılır və iki dəfə artımlar baş verir. Polşa üçün xarakterik olan mübarizə “şok hesab edilmiş olan terapiya” ilə tənəzzül əleyhinə olan proqramların reallaşdırılmasına şərait yaratmaqda idi. Bu proqrama daha dərinsən nəzər salsaq:

- Qiymətlərdə var olan liberal tədbirlər;
- Pul siyasətindəki sərtliliklər;
- Gəlirlər üçün xüsusiləşdirilmiş artım ilə xarakterizə edilməkdə olan artımlar, ciddiləşdirilmiş nəzarət altında saxlanılmaqdadır ;
- Tənəzzüldən asılılığı olmayan məvaciblərin indeksasiyası normadan az təzahür edilməkdədir.

İlk öncələrə nəzər yetirsək rahat görərik ki, indeksasiya 0,8% ilə qiymətləndirilərək, 1990 cı il üçün isə 0.8% ilə dəyərləndirilməkdədir.

Polşada olan sabillik, sabitlik, digər bütün qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə olunması, müəyyən nəticə ilə qarşılaşması ilə xarakterizə edilməkdədir. 1990-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş olan istehsaldakı böhran qarşısının alınması və qiymət artımı ilə davam etmələr ilə xarakterikdir.

Tənəzzül zamanı mənfilikləri ilə seçilməkdə olan sosial və iqtisadiləşmiş nəticələrə, pul kütləsinin tənzimlənməsinə dövlət tərəfindən diqqət həmişə yetirilmişdir. Fərqli formada olan pul-kredit, büdcə üçün vergi istiqamətində təyin olunmaqda olan sabillik, bu tipli proqramlaşmanın saxlanılması əsaslı rol oynamaqdadır.

Tənəzzül əleyhinə görülməkdə olan tədbirlər qiymət formasına uyğunlaşdırılması, əsasən üç addımda özünü göstərməkdədir. İlk fəallığı ilə seçilməkdə siyasi məsələlər – dövlət tərəfindən təyin edilməkdə olan xərc ehtiyatı və vergi üçün təyin olunmuş manevrlər əsasən nəzarət edilmə ilə yadda qalır: Dövlət tərəfindən müəyyən formalı məhdudlaşmalar və vergi artımı müşahidə edilməkdədir. Nəticə etibarilə azalmalar aşkar olunur, tənəzzül prosesinin tempində azalmalar müşahidə edilməkdədir.İstehsal prosesi və kapital

qoyuluşundakı azalmalar, əsasən isə eyni hesab olunan vaxtda icra oluna biləcək, yaxud da var olan stabil xarakterin azalması və çıxarılma proseslərinin izlənilməsi ilk addımlar isə var olan zədələrin aradan qaldırılması, tərkibinə əsaslanaraq eyni formalı inkişaf ilə xarakterizə edilməkdədir.

Pul ehtiyat fondu tərəfindən tənəzzül şəraitini yaratmaqda olan tələblərdəki gəmişlik və reallığın icrası ilə müəyyən olunmaqdadır. Tələblərdə əgər hər hansı bir əskik olan tərəflər aşkar edilərsə, belə olan halda dövlət tərəfindən ayrılmaqda olan vəsait vergi sistemindəki azalma və proqram təminatına əsasən reallaşdırılmaqdadır. Belə hesab etmək olar ki, göndərilmək üçün planlaşdırılmış məhsullar əsasən vergilərdəki təminatlılığı və proqram tipində olan dəstəkləmələr ilə xarakterizə etməkdədir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq 60-70-ci illərin olduğu ölkələrə xas olan təcrübə, büdcədəki vəsaitin hesabına həvəsləndirici tədbirin reallaşdırılmasına müsbət təsir göstərməkdədir. Bunlarla yanaşı isə büdcədəki böyüklüklər əsasən dövlət tərəfində vergi və xərc hesabatı ilə hər hansı addımların atılması ilə xarakterizə edilməkdədir.

Yanaşmalarda olan ikinci addım isə, monetarlığı ilə yazar və tərəfdar tərəfindən məsləhət xarakteri daşımaqdadır. İlkin olaraq isə dolanbac və cəld üsul və vasitələr kimi pul-kredit siyasi məsələsi ön plana çıxmaqdadır. Tənzim edilmə siyasəti ilə tanışlıq, qiymətli kağız istehsalı, pul üçün təyin olunmaqda olan miqdar əsasən faiz dərəcəsinə müvafiq ardıcılıqda borca düşən faiz dərəcəsi ilə xarakterizə edilməkdədir. Bu tipdə olan yanaşmaya əsaslansaq aydın formada görə bilərik ki, dövlətin verdiyi himayəyə əsaslanaraq ödəniş üçün təyin olunan qabiliyyətlilik əsasən tənəzzül əleyhinə olan qabiliyyət tipli məsələlərə əsas önəm verilməlidir. Səbəb olaraq isə həvəsləndirici tədbirlər və sünüləşdirilmiş olan işsizlik səviyyəsindəki azalmalar ilə dəstək olma rolu tənəzzül ilə nəzarətdə saxlanılmaqdadır və düzgünlüyün izlənilməsi ilə xarakterizə edilməkdədir.

Üçüncü metodun xarakterizə edilməsi isə- nəzərdən çıxmaqda olan tənəzzülün 60 cı il üçün xarakterik olan və bəzi ölkələrdə qiymət və daxil edilməkdə olan gəlir ilə reallaşma tədbirləri aparılmaqdadır. Səbəb kimi isə bu siyasətdəki tənəzzülün mübarizliyindəki bazar siyasi addımları deyildə, inzibatçılıq

daşıyan siyasət əsas yer tutmaqdadır, tələb edilməkdə olan məqsədlərin əldə olunması reallaşmaqdadır.

Tənəzzül əleyhinə olan tədbirlərdəki təcrübələr üçün təyin olunmuş sahib kimi seçilməyə olan ölkənin uzun və qısa zaman fasiləsini əlaqələndirməkdə olan məqsədəuyğunluq özünü göstərməkdədir.

Uzun zaman fasiləsini əhat etməkdə olan dövr tənəzzül üçün nəzərdə tutulmaqda olan az və gündəlik olan tələblərə artmalar ilə birləşməkdədir. İkinci olaraq isə, dövlət üçün olan xərclərdəki azalmalar və vergi üçün təyin edilməkdə olan artmalar ilə pul ehtiyat fondundakı kəsirləri xarakterizə və azalda bilərik. Üçüncü kimi isə pulda olan kütlə hesabı ilə yaranmış ixtisarlar üçün mübadilə məsələsi sahəsini əhatə edən tədbirlərdəki, xüsusəndə tənəzzüldəki nəzərləri və sərtləşdirilmiş olan limitləri aşkara çıxarmaqdadır. Dördüncü olaraq isə xaricdən olan təsirlərdəki zəif proseslərin özünü biruzə verməsi ilə xarakterizə edilməkdədir.

Qısa zaman ərzində icra olunmaqda olan tənəzzül tempinə uyğun formada müəyyən zaman fasiləsi üçün müəyyən edilməkdədir. Burada var olan nəticələrə uyğun olaraq toplu formada olan tələb ehtiyatında artımlar açıq formada izlənilərək, genişləndirmələr müşahidə edilməkdədir. Elə məhz buna görədir ki, dövlət tərəfindən vacib qəbul edilmiş olan istehsal müvafiq olaraq, məhsul və xidmət üçün təyin edilməkdə olan dərəcələrdə güzəştlər müəyyən olunmaqda idi. Onlar tərəfindən reallaşdırılmış olan danılmaz əmlakların bəzi hissələrində olan şəxsiləşdirilmə prosesləri əsasən, dövlət pul ehtiyat fonduna daxil edilməyən, həcminə görə böyük hesab olunan və kəsr problemlərinin yüngül hala salınması ilə seçilməkdə olan özəl hesab olunan şirkətlərdə tənəzzülə olan tələblərin azalması ilə xarakterizə edilməkdədir.

2.3. İnflyasiya təhlili sosial iqtisadi nəticələri və həlli yolları

İstənilən sahələrə nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, iqtisadi sahə öz tənəzzül prosesi ilə seçilərək bəzi nəticələrin meydana çıxmasına gətirib çıxarır:

- Pulda yaranmaqda olan fəzad və ehtiyatlardan meydana çıxmış olan nifaqlıqlar. Pul tədarüklərində olan, qiymətlərdə olan kağızlar üçün dəyərsiz olmaları, pul kağız qoyuluşundakı problemlərin kəskin formada düşməsi ;

- İdarə olunmasında problemlər yaradılması müşahidə edilməkdə olarsa gəlirlərdə hər hansı bölüşdürmələr aşkar edilərsə: inflyasiya zamanı kreditor, satıcı, ixracatçılar, büdcə müəssisələrinin işçiləri uduzur, real sektorun işçiləri, alıcılar, idxalçılar, borclular udur tənəzzül zamanı kreditlərin verilməsi, satıcı, göndərən şəxslər, şirkətdə olan büdcəyə yaranmaqda olan şirkət, real hesab olunan sahədə işçi, alıcı, idxal edən şəxslər və s iflaslar yaranır. Tənəzzülə düşmüş olan nəticə kimi maliyyəyə nəzər salsaq görə bilərik ki, saxtaliqlar artaraq gəlirlər vasitəsilə xarakterizə edilməkdədir.

- Bütün əsas iqtisadi göstəricilər təhrif edilir İqtisadi göstəricilərinə əsasən seçilməkdə olan göstəricinin saxtalaşdırılmanın ön plana çıxarılması: ÜDM, rentabellik, faiz və s.;

- Qiymət artımında olan milliliyin pul ilə müqayisə edilməsi məqsədilə məzənnə üçün yaranmaqda olan fərqlilik sezilməkdədir.

İqtisadi sahənin xarakterizə edilməsi məqsədilə tənəzzül üçün əsasə olaraq iki təsir istiqaməti nəzərdə tutulmaqdadır: Milli gəlirdə var olan bölmələr üçün təsir və milliləşdirilmiş istehsal zamanı həcmə olan təsirinin müəyyən edilməsi.

Milli gəlir üçün nəzərdə tutulmaqda olan bölünmələrin müşahidə edilməsi:

Bir müddət əvvəl də qeyd etmişdik ki, milli gəlir müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Bunların bölünməsi zamanı isə daimiliyi və dəyişkənliyi seçilməkdə olan gəlirlərə bölünməlidir yəni ki, müəyyən dərəcədə olan müəyyənləşmələr və iqtisadi agent ilə fəallığın asılılığının dəyişkən olması və s. kimi. Aydın məsələdir ki, tənəzzül gəlir prosesində fiksə edilməkdə olan insan üçün iflas ilə xarakterizə edilərək, reallığı ilə seçilməkdə olan qabiliyyət azalmaqdadır. Fiksə olunmalar daxil olan gəlirlərlə eyni zamanda insan tərəfindən gəlməkdə olan artım üçün nəzərdə tutulmuş templərdə yüksəlmələr varsa o zaman tənəzzül zamanı qalib gəlmək olar(yəni onların real gəliri artır).

Hərçənd ki, qoyulan əmanət üçün təyin olunmaqda olan, tənəzzül ilə xarakterizə olunan temp aşağı olarsa mütləq zərərlər meydana çıxmaqda idi.

Qəti formada aşkar edilməkdə olan uzun zaman fasiləsini əhəmət edən borc əsasən bir hissənin qaytarılması, çünki səbəb kimi real hesab olunmuş alıcılığın formalaşdırılması tənəzzülə müvafiq olaraq azalmaqdadır.

Kredit cəğötürən şəxsləri əvvəllər qorumaq məqsədilə uzun zaman fasiləsini əhəmət etmiş olan borclara təyin edilməkdə olan faiz dərəcələrinə müvafiqləşmələr aşkar edilməkdədir

Ancaq bəzi insanlar tərəfindən tənəzzül məqsədilə sosial bəla gəlişləri izlənilməkdədir: kasıblar daha da kasıblaşır, varlılar daha da varlanır kasıblarda kasıblaşma prosesi daha da artmaqda, varlılarda isə varlanmalar daha da çox müşahidə edilməkdədir. Məhz bu səbəbdən isə yalnızca əhəli tərəfindən təminatı az olan hissənin fiksə edilməsi məqsədlidir misal kimi isə, bank tərəfindən olan əmanətlərin izlənilməsi, faizlərin müəyyən olunması, məvacib və s. (bank əmanətləri üzrə faiz səviyyəsi təyin olunmuş, maaş və s

Milli istehsalın həcminə təsir Milliliyi ilə seçilməkdə olan istehsal həcmi ilə xüsusilə seçilməkdədir

İstehsal prosesində isə əsasən həcmə görə fərqlənməkdə olan tənəzzüldə iki tərəf göstərilməkdədir:

İlk olaraq budur ki, qiymətdə hər hansı bir artımlar yaranır, tənəzzül, istehsal ilə məşğul olan məhsulların istehsalı ilə həvəsləndirilməkdədir. Bu tipdə olan həssaslığı ilə tənəzzül istehsal və iş qabiliyyətini özünün ən yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə edilməkdə idi.

İkinci hesab olunmaqda olan tərəf isə əsasən ölkə ərazisində ödənilməkə olan xərc vardırsa tənəzzül də eyni zamanda müşahidə obyektindədirsə, istehsal prosesinin həcmi çıxmaqdadır. Tam hesab olunan tənəzzül dövründə qiymətlərdə olan səviyyədə artmalar yaranmaqdadır.

Son məqama toxunmuş olsaq tənəzzül sistemindəki bərpa edilmələr və tənəzzülün spiral sistemində yaranma ehtimalı var idi: Tələbdə var olan artım əsasən qiymətdə yaranmış olan artım ilə nəticələnəməkdədir.

Nəticələrə sosial-iqtisadi cəhətdən baxış tempi

Tənəzzül özü özlüyündə milliləşdirilmiş olan həcmə müvafiq olan təsirləri əks etdirməkdədir . Misal olaraq bunu göstərə bilərik ki, istehsal və qarşılıqlı əlaqələr sistemi özü-özlüyündə, işsizlik üçün olan səviyyədə qorunmalar, şirkətlərin bağlanması və iflasa gətirib çıxarmaqdadır.

İqtisadi saühədə olan gəlir hesabına bərabər formada olmayan bölüşdürmələr xarakterikdir.

Tənəzzül zamanı var olan təsir üçün aşkar edilməkdə olan gəlir və bu tipdə olan gəlirlərdə bölüşdürmə siyasətinin tətbiq olunması:

Bu isə öz növbəsində xarakterizə edilməklə nominal gəlir hesabı ilə seçilməkdə idi, misal kimi isə əmək müqabilində olanların ödənilmə imkanı;

Real hesab olunan gəlir:

- Nominallığı ilə seçilməkdə olan alıcılıq qabiliyyətinə düşən pay;
- Nominal olması ilə seçilməkdə olan gəlirin müqabilində alınan kəmiyyət hesabları.

Gözlənilməkdə olmayan tənəzzül gəlirlərdə meydana çıxan itkilər ilə xarakterizə edilməkdədir:

- Hesablaşma adı altında şəxsi balanslarında pul vəsaiti olan şəxslər(pul qiymətdən düşür və əmanətləri azalır)

- Kredit verən şəxslər tərəfindən müəyyən zaman fasiləsindən sonrakı dövrdə verilmiş kreditlərin geri qaytarılması məqsədilə gözləmələr meydana çıxmışdır. Bunun səbəbi isə tənəzzül prosesindən sonrakı mərhələdə var olan itkilərin yenidən bərpa olunmasına əsaslanaraq, zərər ödənilməsi məqsədilə faizlərin müəyyən olunması ön plana çıxmaqda idi

Məhz bu məqsədlə:

- Nominallığı ilə seçilmiş olan faiz dərəcəsi (kredit müqaviləsi, qeydiyyatı aparılmaqda olan faiz dərəcəsi);
- Həqiqi olan faiz dərəcəsinə olan fərqlənmələr.

Sahibkarlara müvafiq olan həqiqi hesal olunan faiz dərəcələrinin xarakterizə edilməsi, tənəzzül dövründə gəlirin özlərində qalması ilə bu formada xarakterizə edilməkdədir:

Nümunə: İl üçün nəzərdə tutulmuş olan faiz dərəcəsi- 20%.

Bir ilə düşmüş olan artım dərəcəsi -12%.

Real olan faiz dərəcəsi $20\% - 12\% = 8\%$;

Stabil formada gəliri məvacibi olan şəxslər misal olaraq, maaş, müavinət, pensiya və s qiymətdə olan artımlar gəlir üçün nəzərdə tutulmuş hissənin itməsi ilə xarakterizə edilməkdə idi. Məhz buna görə idi ki dövlət tərəfindən vəzifə üçün nəzərdə tutulmuş olan məvacib artırılmaqda idi.

Mərkəzi bank tərəfindən əldə etdiyimiz yeniliklərə bir- bir nəzər yetirsək açıq aydın formada görmüş olaarıq ki, tənəzzülün əhatə dairəsi və həcmi azalmağa doğru getməkdədir. Təqribi olaraq isə berrəqəmli formaya salınmaqla xarakterizə edilməkdədir.

Dünyada var olan təcrübələr göstərir ki, tənəzzül əleyhinə görülməkdə olan tədbirlər üçün təyin olunmaqda olan strateji istiqamətlər və reallığa qovuşdurma üçün olan alətlər əsasən yetrəli dərəcədə əldə olunacaq dərəcədə real hadisələr ilə fərqləndirilə bilir. Belə ki, ümumiləşdirsək ki, ölkəyə xarakterik olan tənəzzülün əlaqələndirildiyi proseslərin izlənilməsi ilə əlaqəli olan problemlərin yaranması, var olan imkanlardan uyğun formalı vasitələrin və mexanizmlərin köməyi ilə istifadə etməsi, tənəzzülün əks strategiyasının və cəhdlərinin bir-birindən fərqli formaya salınması ilə yaddaşda qalmalıdır. İlk addım kimi vaxt və müddətin təyin olunması ilə xarakterizə olunmağına baxmayaraq, ikinci mərhələ kimi infilyasiya əleyhinə olan strateji əhatə dairəsinin müəyyən zamanda əldə etməklə ilkin mərhələ kimi tənəzzül əleyhinə olan strateji əhatə mühiti, daha sonra isə reallaşdırılma məqsədilə taktiki addımlar dəqiqləşdirilməkdədir. Modern dünyamızı əhatə etməkdə olan böhran əsasən iki forma ilə xarakterizə edilməkdədir. Belə ki, antiinflasiyanın strategiyası və taktikası birincisi, ortodoksal, ikincisi hetroortodoksal yanaşma əsasında əməli cəhətdən reallaşdırılması həyata keçirilir. Belə ki, ilkin olaraq, tənəzzül əleyhinə olan strateji addımlarda ortodoksal

sahəyə daha sonra isə hetroortodoksal yanaşmaya uyğun olaraq inkişaf tempini izlənməkdədir. Var olan iqtisadi sahələr ədəbi məsələlərə arxayın olaraq əksini tapmaqdadır ki, ortodoksal tərəfdən olan yanaşma əsasən tənəzzül zamanı pul vəsaitlərinin hakim olduğu şəraitdə özünü daha çox göstərməkdədir. Belə olan hallarda isə çalışmaq lazımdır ki, maksimal olaraq, hakim olan pul vahidində hər hansı bir dəyişikliklər edilsin, ya birabaşa dəyişdirilmiş olsun, yada ki bununla yanaşı oylaraq pul kütlə həcmində əsaslı sürətdə olan dəyişikliklərə əsaslanaraq bəzi tədbirlər icra olunmaqdadır

Bir tərif kimi yadda saxlayaq ki, böhran əleyhinə tətbiq edilməkdə olan siyasi məsələ əsasən istehsal zamanı ayrılmış olan həcmə nəzərən diqqətdə qalır və kəskin formada aşağı enmələrlə xarakterizə edilməkdədir. Bunuda unutmadan əks etdirək ki, ortodoksal hesab olunmaqda olan tənəzzül əsasən siyasi məsələlərlə tarixdə qalmaqla KEYNS təlimini xarakterizə edən təlimlərə uyğunlaşdırılmaqdadır. Ortodoksalın fərqli olaraq hetroortodoksal tənəzzül əleyhinə olan proseslər əsasən tənzim və tmin olunmanın strategiyyasının əsaslı formada fərqlənməsi ilə seçilməkdədir və belə olan halda tənəzzül tipində olan səbəblər əsas götürülməkdədir. Belə vəziyyətin xarakterizə edilməsi əsasən dövlətdə təyin olunmaqda olan qiymətə müvafiq olaraq səviyyələrə bölünmə, məvacib məsələsinə görə isə əsasən dondurma siyasətini ön plana çəkir, pul kağızlarında isə dövlətin müəyyən etdiyi qayda qanunları əsas götürür

Dövlət bu zaman əhalinin həyat səviyyəsi ilə daha çox bağlı olan istehlak mallarına qiyməti dondurmağa çalışır. Bu cür halların təsadüf olunduğu şəraitdə ölkə ərəhbərliyi tərəfindən xalqda var olan həyat səviyyəsinə müvafiq olaraq nisbətən çoxluq olan məhsul göndərilmə ilə əlaqədar olaraq qiymətlərin bir səviyyədə qalması ilə xarakterizə edilməkdədir. Hetroortodoksal antiinflasiya siyasətinin büdcənin balanslılığını təmin edilməsi bir məqsəd kimi deyil, daha çox inflasiyanın qarşısının alınmasının bir amili kimi nəzərdən keçirilir. Həbfiyasiya əleyhinə olub, büdcədə var olan balans halında stabillik yaradaraq məqsədli şəkildə tənəzzüldə olan inkişafın qarşısını almaq kimi tədbirlərin reallaşmasının nəzarətini daima əlində saxlamaqdadır. Bu strategiyada başqa bir məqsəd də qarşıya qoyulur

ki, dövlət inflyasiyanın qarşısını qeyri-pul amilləri ilə məhdudlaşdırarkən istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını almağa, işsizliyin artmamasına çalışır. Sözü gedən strateji cərəyanda əsas məqsəd kimi, ölkədə var olan böhran halında puldan asılı olmayan səbəblərlə əlaqəli olaraq, istehsal səviyyəsində aşağı düşmələr, bu prosesin qarşısının alınması, işsizlik səviyyəsindəki artımların dayandırılmasına çalışmaqda idilər. Dövlət hetroortodoksial siyasəti formalaşdırarkən beləliklə, iki fundamental prinsipə əməl etməyə cəhd edir. Bu siyasət formalaşan zaman əsas qüvvə iki təməl daşı hesab olunan prinsipə riayət etməklə aparılmaqda idi .

Yazılanların hamısını nəzərdə saxlasaq görmüş olarıq ki, əksini tapanlar arasında böhran əleyhinə siyasi məsələlərin aşağıdakı üsul və vasitələri vardır:

– Birinci, cəmiyyətdə inflyasiya gözləmələrinə qarşı elə bir iqtisadi-sosial mühit formalaşdırılmalıdır ki, o inflyasiya gözləntilərini minimuma endirsin. İlkin vasitə kimi, xalq arasındakı böhran izlənilməsinin əleyhinə formalaşdırılmış iqtisadi mühit sosial xarakter daşımaqla, böhran halının ən aşağı səviyyəyə düşməsinə gözləmək.

– İkincisi, elə bir inflyasiya siyasəti yeridilməlidir ki, mümkün qədər o əhalinin gəlirlərinin indeləşməsi ilə mümkün qədər uzlaşdırılsın. İkinci olaraq isə bunu qeyd edə bilərik ki böhran siyasətində var olan bütün imkanlardan gələn gəlirlər, indeksə əsaslanaraq yetərincə əlaqələndirilməlidir;

Üçüncü olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, icra olunacaq tədbirlər sırasında, əhali tərəfindən gücləti yetəcək qədər qorunma xarakteri daşınmalıdır:

Dördüncü, büdcə kəsirinin ləğv edilməsi və ya kəskin azaldılması təmin edilsin. Dördüncü bənd kimi pul ehtiyat fondunda var olan kəsirlərdə ləğvlərin icra olunması və bu fondada birdən-birə kəsirlərin azaldılmasına yardım etmək;

Beşinci bənd kimi bunu qeyd edə bilərik ki, xərc strukturunda elə bir dəyişiklik edilməlidir ki, kapital yönümlü olmağı ilə seçilsin, hətə vergi yollarının köməyi ilə büdə fonduna daha da çox pul köçürülməsi edilmiş olsun;

Altıncı və sonuncu bənd kimi, ölkə ərazisində var olan istehsal və satış sahəsində hər hansı bir şirkət və yaxud da dövlətə məxsus olmalarda kankret olaraq məhdudiyyətlərin qoyulması tipində şəraitlər yaradılmış olsun.

Qeyd olunan bu strateji yanaşmaya uyğun olaraq ölkədə konkret istiqamətlər üzrə müvafiq taktika işlənib hazırlanmalıdır. Sadaladığımızın bu yanaşmalarda stratejikliyi ilə seçilmələr, həmçinin ölkə ərazisində konkret olan yönərdə uyğun olaraq taktik üsullardan istismar istiqamətində işlər aparılmaqdadır.

Birincisi, mümkün qədər məcmu təklifin artırılması stimullaşdırılmalı və əksinə məcmu tələbin nisbi azalması təmin olunsun. İlk olaraq, imkan yetəcək dərəcədə göstərilən təkliflərdə yüksəldilmə təklifləri və əksini göstərsək topluluğa qoyulmuş tələbdə nisbətən azalmalarla təminat artmaqdadır.

İkincisi, məcmu tələbin məhdudlaşdırılması zamanı mümkün qədər məcmu təklifin artırılması üçün zəruri vergi sistemi formalaşdırılsın. İkinci olaraq, toplu hesab olunan tələblərdə var olan məhdudiyyətlərdə, qoyulmuş təklif məsələlərindəki artımlara xas olan vergi sistemlərində formalaşmalar istiqamətində işlər aparılmaqda idi.

İqtisadi ədəbiyyatda və qanunvericilik təcrübəsində qeyd olunanları ümumiləşdirərək vurğulaya bilərik ki, məcmu təklifin məhdudlaşdırılması metodlarını aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik. İqtisadi sahələrə və qanunvericiliyə əsaslandırılmış olan qeyd olunanların ümumi formada qeydiyyatının aparılması, toplu formalı təkliflərin məhdud formaya salınmasının metodlarının birləşdirilməsi göstərəcəyimiz formalarda təzahür edilməkdədir.

- Birincisi, əhalinin nominal gəlirlərinin qanunla məhdudlaşdırılması. İlk olaraq əhali üçün təyin olunmuş olan qiymətli kağız ilə əlaqəli olan gəlirlərin qiymətindəki məhdudlaşmalar özünü göstərməkdədir;

- İkincisi, qiymətlərin səviyyəsi ilə dövlət, həmkarlar və tarif şurası arasında optimal əlaqələrin qurulması. İkinci kimi qeyd edə biləcəyimiz səviyyə isə, dövlət, həmkar, habelə tarif şurası aralarında olan ən uyğun hesab olunan əlaqələrin qurulmasına xidmət edəcəkdir;

- Üçüncüsü, əhalinin və kommersion banklarının əmanətlərinə faiz dərəcəsinə məhdudiyyətlərin qoyulması və s. Üçüncü kimi isə ölkə və maliyyə banklarının öz aralarında var olan faiz dərəcələrinə əsaslandırılmış olan məhdud hissələrin təyin edilməsi və s.

Ümumən, istər ortodoksal, istərsə də hetortodoksal antiinflasiya siyasətində Mərkəzi Bankın rolu müstəsna dərəcədə Mərkəzi Bankın yeritdiyi pul-kredit siyasətində, eləcə də ölkədə həyata keçirilən büdcə siyaəstindən sox asılı olur. Ümumilikdə götürsək isə ortodoks və hetrodoks tərəfindən yanaşsaq görmüş olarıq ki, böhran əleyhinə olan siyasi məsələlər, həmçinin ölkə ərazisində reallaşdırılmış büdcə siyasi məsələlərindən asılılığı çoxluq təşkil etməkdədir.

Əlbətə dövlətin antiinflasiya siyasətinin xarakterinə və dinamikasına dövlətin qiymət siyasəti də güclü təsir göstərir. Əlbət ki, ölkədə var olan böhran əleyhinə siyasətin xarakter və dinamik inkişafına uyğun olaraq qiymət artımı və enişinin dinamikliyi izlənilməkdədir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, XX əsrin ikinci yarisından etibarən dünyada inflasiyaqıq səviyyəsində müəyyən aşağı düşmələr müşahidə olunmuşdu. Dünyada var olan təcrübələrə əsaslanaraq görmüş olarıq ki, XX əsrin ikinci yarısını əhatə etməkdə olan zaman çərçivəsində tənəzzül hallarında müəyyən geriləmələr hətə aradan qalxmalar belə müşahidə edilməkdə idi. Əgər 72-ci illərdə dünyada qlobal inflasiya 10-15 faiz arasında tərəddüd edirdisə, bu rəqəm XX əsrin 80-ci illərində isə 5-10 faiz, əsrin qovşağında isə 5% hüdudlarında olmuşdur. Tarixə dayanmış olan göstəricilərə nəzər salsaq açıq aşkar görmüş olarıq ki, 72-ci illəri əhatə edən zaman müddəti geniş şəkildə götürsək 10-15% -i əhatə edərək, XX əsrin 80-cı illərində isə enərək 5-10%, iki əsrin aarasında isə 5% hüdudu ilə tamamlanmaqda idi. Lakin 2008-ci ildən başlayaraq dünyada müşahidə olunan qlobal maliyyə böhranı dünya ölkələrində mövcud olan antiinflasiya siyasətinin xarakterinin, onu müəyyən edən amillərin kəskin dəyişməsinə səbəb oldu.

Tarix aşamasına diqqət yetirsək görmüş olarıq ki, ABŞ-da var olan kəsirlər özünü daxili məhsulun 100%-ə qədər yüksək məqamında, Yunanıstana baxdıqda isə 1,5 dəfə, İspaniyada 1,4 dəfə, İtaliya kimi ölkələrdə isə 1, dəfə ilə xarakterizə etməkdə idi. Belə olan halın XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyi zamanda inkişaf etmiş ölkələr üçün qəbul edilmiş normalar, tənəzzül üçün nəzərdə tutulmuş olan vəziyyətdən çıxarmalar və tipli məsələlərin izlənilməsi elə bu dövrə təsadüf etməkdə idi.

Mənfəətin cəmi 2000-ci il ilə müqayisədə 24.5 dəfə, fərdi halda götürülən gəlir vergisi olaraq 17.6 dəfə, torpaq üçün tətbiq edilən vergi 7.3 dəfə, yaşayış yerləri üçün tətbiq edilən vergi 12.6 dəfə, əlavə dəyər vergisi 18.1 dəfə, aksiz vergisi 28.9 dəfə, mədən vergisi 2.3 dəfə, qeyri-yerli iqtisadi əməliyyat prosesilə əlaqəli vergilər 14.7 dəfə, başqa vergilər 27.5 dəfə, bir sıra idxal prosesləri 62.1 dəfə, 2005-ci il ilə qarşılaşdırdıqda 8.5 dəfə, fərdi halda götürülən gəlir vergisi olaraq 3.1 dəfə, hüquqi şəxslərin gəlir vergisi 6.2 dəfə, torpaq üçün tətbiq edilən vergi 3.2 dəfə, yaşayış yerləri üçün tətbiq edilən vergi 3.7 dəfə, aksiz vergisi 4.6 dəfə, əlavə dəyər vergisi 5.8 dəfə, mədən vergisi 2.2 dəfə, qeyri-yerli iqtisadi əməliyyat prosesilə əlaqəli vergilər 4.6 dəfə, başqa vergilər 8.8 dəfə, bir sıra idxal prosesləri 29.1 dəfə, 2010-cu il ilə qarşılaşdırdıqda 1.5 dəfə, fərdi halda götürülən gəlir vergisi olaraq 1.7 dəfə, hüquqi şəxslərin gəlir vergisi 1.5 dəfə, torpaq üçün tətbiq edilən vergi 1.3 dəfə, yaşayış yerləri üçün tətbiq edilən vergi 1.5 dəfə, aksiz vergisi 1.3 dəfə, əlavə dəyər vergisi 1.7 dəfə, qeyri-yerli iqtisadi əməliyyat prosesilə əlaqəli vergilər 3.2 dəfə, mədən vergisi 0.9 dəfə, başqa vergilər 2.7 dəfə, bir sıra idxal prosesləri 1.4 dəfəyə kimi yüksəlmişdir.

Cədvəl 2: Dövlət büdcəsinin gəlirləri

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Gəlirlər-cəmi	10763	10326	11403	15701	17282	19496	18401	17498
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	627,2	581,9	590,2	715,7	813	859,7	980,3	982,5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2862,3	1329,2	1430	2134	2252	2375	2303	2211,1
Torpaq vergisi	30,6	26,2	35,3	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7
Əmlak vergisi	112,9	66,2	101,8	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2
Əlavə dəyər vergisi	1910,9	2012,8	2083	2223	2367	2710	3119	3454,7
Aksiz vergisi	486,9	485,1	514,9	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8
Mədən vergisi	147,7	121,9	130,1	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	449,7	418,1	291,8	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5
Digər vergilər	96,8	86,8	90,3	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7
Sair daxilolmalar	4037,7	5197,7	6136	9305	10306	11842	10030	8706,7

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

Cədvəl 3: Dövlət büdcəsinin xərcləri

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Xərclər-cəmi	10774	10504	11766	15398	17417	19144	18709	17785
İqtisadiyyata	4958,6	4373,9	4889,9	6803,2	6961	8206	7598,7	6408,8
sosial-mədəni tədbirlərə	2312,5	2763	2901,4	3447	4073	4082	4484,4	4442,9
Təhsil	979,7	1147,9	1181	1268,5	1453	1438	1553,9	1605,1
Səhiyyə	346,2	402,4	429,2	493,4	609,4	618,9	665,3	708,2
Sosial müdafiə və sosial təminat	846,4	1054,4	1123	1495,4	1769	1750	1971,2	1857,2
Mədəniyyət, incəsənət və.s kateqoriyalar aid fəaliyyət	140,2	158,3	168,4	189,9	240,8	274,9	294	272,4
Elm	62,1	83,3	92,8	106,1	116,7	117	124,2	113,2
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	533,9	648,9	668,5	710,3	929,2	1049	1103,6	1105,7
Qanunverici və.s orqanlarının saxlanmasına	252,4	289,7	303	281,9	342,3	349,3	449,7	430,9
Sair xərclər	2654,7	2345,1	2910,3	4048,8	4995	5339	4948,4	5283

Mənbə: Azərbaycan Statistika Komitəsi, www.stat.gov.az

2016-cı il ərzində dövlətin xəzinəsindəki məsrəflərin cəmi 2000-ci ilə qarşılaşdırdıqda 23.3 dəfə, iqtisadi sferaya 71.7 dəfə, mədəni və sosial fəaliyyətlərə 11.6 dəfə, təlim-tədrisə 8.8 dəfə, səhiyyə üçün 17.3 dəfə, sosial müdafiə, həmçinin sosial təminata 13.3 dəfə, mədəniyyət sahəsi, incəsənətə, informasiya sistemləri, idman və sair kimi siniflərə daxil olmayan sferada degən proseslərə 13.2 dəfə, elm sahəsinə 12.17 dəfə, məhkəmə 14.86 dəfə, idarəetməsi, hüquq-mühafizə və qanunvericilik eləcə də icra hakimiyyəti, lokal özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına 11.64 dəfə, digər məsrəflər 30.8 dəfə, 2005- ci il ilə qarşılaşdırdıqda 8.3 dəfə, iqtisadi sferaya 14.4 dəfə, mədəni və sosial fəaliyyət, layihələrə 5.3 dəfə, təlim-tədrisə 4.3 dəfə səhiyyəyə görə 6.1 dəfə, sosial müdafiə və sosial təminata 6.1 dəfə, mədəniyyət sahəsi, incəsənətə, informasiya sistemləri, idman və sair kimi siniflərə daxil olmayan sferada degən proseslərə 5.3 dəfə, qanunvericilik və icra

hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına 3,5 dəfə, elm sahəsinə 3.9 dəfə, məhkəmə, hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq 5.3 dəfə, digər xərclər 10.7 dəfə, 2010-cu il ilə qarşılaşdırdıqda 1.5 dəfə, iqtisadi sferaya 1.3 dəfə, mədəni və sosial fəaliyyət, layihələrə 1.5 dəfə, təlim-tədrisə 1.3 dəfə, səhiyyə sahəsinə 1.7 dəfə, sosial müdafiə və sosial təminatla 1.7 dəfə, mədəniyyət sahəsi, incəsənətə, informasiya sistemləri, idman və sair kimi siniflərə daxil olmayan sferada dəgən proseslərə 1.6 dəfə, elm sahəsinə 1.2 dəfə, məhkəmə, hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq 1.7 dəfə, qanunvericilik və icra idarəetməsi, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına 1.4 dəfə, bir sıra xərclər 1.8 dəfəyə kimi yüksəlmişdir.

XXəsrin sonlarının əhatə edildiyi tarixi dövrə nəzər salsaq görmüş olarıq ki, ölkə ərazisində qarşıya çıxan ən ağır və həlli yolunda çətinliyi olan problemlər sırasında tənəzzülün özünün ən yüksək həddində olması ilə xarakterizə edilməkdə idi. Bu tipdə olan problemlər nəinki iqtisadi sahəni, habelə sosial və psixoloji sahəni də əhatə edərək geniş vüsət almaqda idi . Müstəqil olan ölkəmizini sərhəd hüdudları çərçivəsində iqtisadi sahənin ən yüksəkdə olan tənəzzül nöqtəsi özünü “hiperinflyasiya” adı altında təzahür etdirərək elə bu dövrə təsadüf etdirmişdir. Staqflyasiyanın yaranma səbəbləri sırasına tənəzzül ilə bərabər olaraq istehsal zamanı gözlə görülməkdə olan azalmalar, həmçinin işsizlik göstəricilərindəki gözlə görünən formada olan artımlar özünün mürəkkəbliyi ilə daxil edilməkdə idi. Bazar iqtisadiyyatına nəzər salsaq görmüş olarıq ki, iqtisadi sahədə var olan idarəetmə və inzibatçılıq. İqtisadi tərəfdən yanaşmış olsaq, inkişafına aid olan məsələlərdə sürətinə əsaslanaraq özünü göstərərək xarakteriklik daşımaqdadır

Ümumən götürsək, qədim sovet məkanında tənəzzül prosesində ümumi götürsək xüsusiləşdirilmiş cəhətlər var olmaqdadır. Bu tipdə olan xüsusiləşdirilmiş tərəflər tənəzzül məsələsində uzun zaman var olma və tənəzzül əleyhinə siyasiləşdirilmiş məsələlərin həyata keçirilməsində xüsusi rol oynamaqdadır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar. İndi isə gəlin buraya daxil olan aidliklərin ardıcıl sıralarına nəzər yetirək:

1. Qiymət məsələsində formalaşmaqda olan bazars qiymətlərini nəzərdən keçirsək. Bazar sahəsində var olan qanunlara əsaslanaraq, qiymətdə olan forma dəyişiklikləri, daxilə olan qiymət artımlarında var olan bərabərlik məsələləri, gündəlik olan məhsul göndərilməsi, arada var olan göndərilmələr üçün nəzərdə tutulan məhsul xidmətləri və s məhsulların artımı ilə müəyyən edilməkdədir;

2. İstehsal edilmiş məhsula nəzər keçirsək rahat formada görmüş olarıq ki, qiymətdə var olan dəyişikliklər, ölkədə var olan dəyişikliklər və ehtiyatlarda olan yeni bölgülərin meydana çıxması ilə xarakterizə olunmaqdadır. Fəaliyyət dairəsinə əsasən material istehsalı ilə xarakterizə edilmiş olan xarici ölkəyə göndərilmədə üstünlük təşkil edən sahələrə və texnologiyanın inkişafına istinad edərək, texnologiyaya nəzər salsaq geriləmələrə nəzarət edərək ön plana çəkməkdə idilər;

3.İnflyasiyanın inersiyalılığı formalaşır Tənəzzül prosesində isə kapital qoyuluşu formalaşmağa başlamaqdadır. Buna əsas səbəb kimi iqtisadi inkişaf mərhələsində, ictimai, bazarda var olan hissələri müəyyən olmayan tərəflərin inkişafı ilə əlaqəlidir. İqtisadi sahəyə göstərilən maraq və gəlirlərdə artımlar olduqca, beynəlxalq sahədə iştirakı olmayan, yəni ki, ticari olmayıbda digər sahələri özündə əks etdirmiş material və görülməkdə olan işlərin qiymətlərindəki artımlar gözə çarpmaqdadır;

4. Bazar sahəsində var olan müəssisələr, infrastrukturiv formalaşma, özəl formaya salınma və rəqabətin yaranması sahəsində uzun zaman fasiləsini əhatə etməkdə olan və tənəzzülün gedişat prosesinə xüsusi təsir göstərməkdədir;

5 Belə olan ölkələrdə yalnızca iri iqtisadi sahələr hakimdirlər, siyasətə heç bir qarışmaları yoxdur, həssaslıq ilə seçilməkdədirlər. Siyasi sahənin meydana çıxardığı stabil olmayan hal, fiksallığı və monetar qüvvələrinin fərqlənməsi ilə seçilməkdədir;

6. Qiymətlərdə yaranmış olan dövlətin müdaxiləsi yolu ilə mal və xidmət üçün var olan və onlarda olan qiymətlərin uzun zaman çərçivəsində dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunan səviyyəyə qədər qaldırılmağına xidmət etməkdədir.

Ölkə ərazisinə xas olan tənəzzül problemi iqtisadi sahıdı 2003 cu ilə təsadüf edən zaman aşamasının sonlarından başlayaraq yüksəliş dövrünü yaşamağa və

əsaslı dəyişiklik ilə xarakterizə edilməyə başlamışdır. Respublika ərazisində var olan iqtisadi sahənin, bu sahədə baş verən məhsul problemlərinin, ölkədən xaricə göndərilməkdə olan neftin, hər hansı bir məhsulun qiymət fərqlərinin yaranması, habelə milli vahid olan pul vahidində manata düşən məzənnə fərqlərinin yaranması, keçid məsələləri, iqtisadi stabillikdə pozuntulara və problemlərin baş qaldırılmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticə etibarilə isə 2004-cü ildən günümüzdə qədər tənəzzül məsələsində stabil vəziyyətdə qalma halında pozuntular baş vermiş və ildən ilə artım olaraq özünün ikirəqəmli qiyməti dərəcədə yüksəlməsi ilə xarakterizə edilmişdir. Tənəzzül prosesində olan artımlar özünü həmçinin daxilə olan xərc ehtiyatı və bu tipdə olub digər prosesləri əks etdirən dəlillər sırasında göstərərək, çıxışında katalizatorluğu qoruyub saxlamışdır. Yalnızca 2011-ci il aylara nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, İQİ əvvəlki dövrlərə baxanda faiz göstəricisi ilə nəzər yetirsək görə bilərik ki, 8.4 faiz artım vardır

Böhran qarşısını almaq üçün görülən tədbirlər, əsasən özülünü Avropaya dayanaraq götürür və həmçinin qeyd olunmalıdır ki, təcrübələrin istismarı özünün müsbət nəticəsi ilə yadda qalmaqdadır. Ölkə daxilində var olan və əyalətlərin problemlərini aradan qaldırmaq üçün görülən tədbirlər sırasına 1999 cu ildən etibarən AMB tərəfindən tam səlahiyyət götürülüb və həyata keçirilməkdədir. Bu cəhətdən yanaşmış olsaq, rahat formada aşkar edə bilərik ki, AMB əsas məqsədləri sırasına, qiymətdə vaar olan stabil hal, öhdəliyin icraatı, siyasi məsələlərdə həlli yolunu tapmaq, milliləşdirilmiş orqanlarda təcrübi və nəzəri azadlığın qorunub saxlanması əsas məsələlərdən biridir. İqtisadiyyatda makro prinsyiplərin icraatı, qorunub saxlanması, Avropa ölkələri sırasında formaya salınması, büdcə məsələlərinin həlli yolunu tapması əsas və danılmaz faktordur. Bura daxil edilmiş olan məsələlər sırasında, taraz vəziyyətin formalaşması, qadağaların aradan qaldırılması, ÜDM üçün müəyyən formalı təsdiq edilmiş sənədlərin hazırlanması, nisbətlərin bölüşdürülməsi, ölkə mənafeyinin qorunması əsas şərtidir. 3 faizə endirilməklə öhdəlik formasını alaraq qarşıya məqsəd kim qoymağdadır. Unutmadan qeyd edək və yaddaşımızda saxlayaq ki, kəsirdə avtomatikleşdirilmiş vəziyyət stabil olaraq qalmaqdadır. Bununla yanaşı olaraq isə Sabitliyi qoruyub

saxlayan akt həmçinin öz qeydlərini apararaq kankret qərarlar verməkdədir. Yanaşmalara nəzər salsaq açıq aşkar görmüş olarıq ki, taraz məsələlərin qorunub saxlanılma və izlənməsi bir tərəfdən özünü əsasən sərt hesab olunan məqamlarda mütləq formada biruzə verdirməkdədir. İkinci variant olaraq isə, bu akt tərtibatına əsaslanaraq, faizdə baş verən azalmalar, yölkə daxilinə gələrək tətbiq edilən yeniliklərin qaşısının alınması ilə xarakterizə edilməkdədir. Belə olan hallarda birbaşa olaraq böhran vaxtı əleyhinə nəzərdə tutulan tədbir icraatına yol açaraq, özünü göstərməkdədir. Yadda saxlayaq ki, bu tipdə olan tədbirlər toplusu özündə topladığı qüvvələri iki ildən çox olmamaqla saxlamaqla bərabər olaraq, büdcədə yaranmış kəsrləri, iqtisadi tərəfdən qüvvəyə mindirdikləri tədbirlərə əsaslanaraq reallaşdırıla bilirlər.

AMB-də var olan böhran əleyhinə olan tədbirlər sırasına daxil edilmiş xüsusiləşdirilmiş tədbirlə sırasına aşağıda olanları əlavə etmək olar:

- aparılmış olan böhran özünün hədəfinə müvafiq olaraq faiz nisbəti ilkə 2 faiz, pul kütlə hesabına müvafıqləşdirilmiş qiymət artımı isə 4.5 faiz ilə aşkara çıxarılaraq hesablanmaqdadır;

- qoyulmuş olan qiymətlərə təyinat verilmiş qaydaya salınmış olan ardıcılıqlar isə istismar üçün lehimplənməkdə idi. Məhz bu üsulun istismarından istifadə etməklə, göndərilmə üçün nəzərdə tutulmuş olan xərclər özünü qiymətə təyin edilmiş səviyyəyə müvafiq olaraq qənaətbəxş formada səliqəyə salaraq müəyyən səviyyəyə çatdırmaqdadır.

Böhran əleyhinə olan tədbir reallaşdırılmaları əsasən özünün təsdiqini tapdığı sahə kimi Çini göstərmək və mühüm rol oynadığını qeyd etmək olar. İqtisadi hesab olunan tədbirlər toplusu və bu tədbirlərin reallaşdırılmamışdan öncə Çin üçün xarakterik idarə etmə modelinə uyğunlaşdırılması, qapalı hesab olunan ölkə fonunda öz təsdiqini tapması əvəzolunmaz hal kimi tarixdə yaddaşlara yazılmaqdadır. Lakin, 1984-cü ildə iqtisadi islahatların əsas həlledici amili kimi qiymət islahatları müəyyən edildi Bütün bunlara baxmayaraq, 1984 cü il tarixinin özünəməxsus cəhəti kimi qiymət sistmində var olan islahat tipli məsələlərin aşkara çıxarılması xüsusi tədbir kimi yaddaşlara yazılmışdır. Elə bu proses idi ki,

böhranın var olan fəallıqlarını və müşahidə xarakteri daşıyan istiqamətlərinin reallığının əksi ilə xarakterləşərək start halına gəlib çıxmışdır. 1985-87 ci illəri əhatə edən zamana çəçirvəsi isə qiymətlərinin izlənilməsinə orta faiz göstəricisi 7.4 faiz göstəracisi ilə xarakterizə edilməkdədir. Dövlət tərəfindən təyinatı verilmiş, icrası mümkün olan üsul və vasitələr sərtiliyi ilə seçilir, həmçinin dəyişməzliyi ilə xarakterizə edilmiş hallarda belə həcm etibarilə geniş əhatəni tutaraq, icra problemlərində mümkün olan üsul və formaların köməyi ilə seçilməkdədir. Sabit və durğun vəziyyətin yaranması məqsədilə iqtisadi sahədə baş verən geriliklər əsasən özünü böhran əleyhinə sityasi məsələlərdə biruzə verdirməkdədir. Ümumən götürsək, Çin kimi nəhəng ölkə belə özündə böhranın müəyyən dalğalarını göstərərək, uzun zaman fasiləsini əhatə etmiş olan böhranla yadda qalmaqdadır. Əksinə nəzər yetirsək isə görmüş olaarıq ki, illərə nəzər salınmış olan böhran halının xarakterizə edilməsi əsasən özünü qeyri dəyişkən hesab edilmiş halı və sabit xarakteri ilə seçilməkdədir. Bunun izah ardıcılığını isə aşağıdakı bəndələrdə göstərə bilərik:

1. siyasi sahəni əhatə edən stabil vəziyyətin var olma ardıcılığı;
2. İslahatın təsadüf etdiyi ilk vaxtlar əsasən aqrar sahənin böyük yer tutması ilə xarakterizə edilməkdədir. Çin ölkəsi üçün 70-ci illərə təsadüf etmiş olan iqtisadi inkişaf, təminat və əhali səviyyəsinin xarakterizə olunması prosesi faiz göstəricisi ilə 70 faizlə xarakterizə edilməkdədir. Elə bu iqtisadi inkişafın əsasıdır ki, ;
 - daxili hesab olunan bazar üçün təklif olunanlar tələblərdən üstün hesab olunaraq reallaşdırılmaya daha yaxın hesab olunsun;
 - istehsalı olan məhsul üçün, var olan təkliflər sırasına xidmətdə maya dəyəri üçün nəzərdə tutulmuş olan endirimlər xüsusiləşdirilmiş təkliflər sırasına daxil edilməkdədir;
 - sərtil hesab olunan böhrn əleyhinə olan tədbirlərdən imtina edilmə, bazarda var olan mexanizmlər, inkişafın zəif formada getməsi, bunun üçün birbaşa olaraq, metodik vasitələrə yol verilməsi, iqtisadi sahənin sabitləşdirilməsi və s tipli məsələlər nəzərdə saxlanılmaqdadır;

-qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qiymətlərin oynamasına əsas təsir dövlət tərəfindən olunmaqdadır. Aparılmış hesablamalar göstərməkdədir ki, Çində olan qiymət fərqi isə özünü 90 faiz ilə xarakterizə etməkdədir.

Buradan nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, dövlət tərəfindən dəstəklənmiş olan fond isə Çin ilə müqayisə ilə sovetlər birliyinə daxil olan ölkələrin təcrübələrinə yanaşsaq stabilliyin qorunması halı xüsusi rol oynamaqdadır. Əsrlərə nəzər salsaq görmüş olarıq ki, XX əsrin sonlarına nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, fərqli tip ölkələr üçün monoton hesab olunan proqram formaları özünün ən yüksək mərtəbəsi ilə xarakterizə edilməkdədir. Keçid dövrünə nəzər salsaq aydın formada görə bilərik ki, böhran aşağı səviyyəsi ilə bazarda var olan ardıcılıq, həyata keçirilməkdə olan tədbirlər, reallaşdırılmış nəzərlərə müvafiqləşdirilirdi:

- dövlət tərəfindən təyin edilmiş olan xərc və ehtiyatların həmçinin, büdcədə var olan kəsrlərin azalmasının xarakterizə edilməsi;

- vergidə var olan artımın təyin olunması;

- ilə sərt məhdudlaşdırıcı pul-kredit siyasətinin tətbiqi faizdəki yüksəkliyə yaxınlaşsaq görmüş olarıq ki, saxlanılma faktoru məhdud səviyyədə olması ilə pul-kredit dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi.

- bazarda var olan maksimallığın digərlərə nisbətə üstün olması və gücləndirilməsi. Bura əsasən sərbəst qiymətlər, milli valyutanın üzən məzənnəsinin təmin olunması, müəssisələrin fəaliyyətinin həm daxili, həm də xarici bazarlarda liberallaşdırılması daxildir ;

- özəllik məsələlərinin əsasən dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılması;

- dövlətdə var olan fəaliyyət məsələləri ən sürətli səviyyədə məhdudiyətə çatması. Bu prosesdə isə ancaq büdcədə var olan bərabərliklər tərəfindən təminatlılıq, istehsalda var olan reallıq, pul kütləsindəki artımın faiz ilə xarakterizə olunması ən əsas məsələlərdəndir.

BVF tərəfindən dəyişilməkdə olan ən savadlı vəfərqliliyi ilə seçilməkdə olan şagirdlər tərəfindən misal kimi göstərək Çexiyada olan tənəzzülün 2 faiz ilə xarakterizə edilməsi və belə olduğuna görə isə iqtisadi sahədəki durğun hal

vəziyyətin periodunu sorgusuz-sualsız yaşamaq olardı. Tənəzzül mərhələsinə qarşı aparılmış olan mübarizə tipinə müvafiq olaraq əsasən normadan artıq formada real işlərin əlavə olunmasının reallaşdırılması əsas məsələ kimi göz qabağındadır”. Çin tərəfindən iqtisadi böyüklükdə stabil formanın qorunub saxlanması əsas mövqe tutaraq dərk olunmaqda idi. Onlar tərəfindən heç bir zaman qarşıya qoyulmuş olan məqsəd ilə istismar vasitələri arasında olan əlaqələr, habelə tənəzzülün son dərəcədə olmasının izlənməsi nəzərdən qaçmamaqda idi. Çin tərəfindən aydın formada bilinirdi ki, kütləvilik xarakterini daşımış olan işsizlik halı əsasən özünü kütləvilik ilə xarakterizə edərək, işsizlik səviyyəsində yeniliklərin yaranması ilə izlənməkdədir”. Monetarlaşdırılmış hesab olunan proqram həyata keçirilmədə əsasən tənqidi şəxslər tərəfindən postkeynsçinin nəzəri əsaslarını əsas götürərək, buna müvafiq olan nümayəndəliklər seçməkdə idilər. Onlar tərəfindən irəli sürülmüş təkliflərdə əsas götürülən tərəf kimi, bazar iqtisadi məsələlərinin formaya salınması və bu istiqamətdə liberal olan şəxslər tərəfindən yanlış addımların atılmasına qarşı tədbirlərin icrasına xüsusi yer ayrılmaqda idi. Belə ki, ümumən götürsək, ilkin olaraq dövlət tərəfindən sosial-iqtisadi məsələlər, həmçinin bazarla əlaqəli olan təhsil müəssisələri, dövlət qurumları əsas yer tutmaqla seçilməkdə idi. Bu proseslərin icraatını tapdıqdan sonrakı mərhələdə əsas olaraq, özəl və liberal tipli məsələlərin işıq üzü görməsi vacibiyyət təşkil etməkdə idi. Lakin bütün bunlara zidd olaraq qeyd edə bilərik ki, monetarlığı ilə seçilmiş olan proqramın məxsusi yerinin olması, rüşvətxorluğun artması, iqtisadi fəallığın müşahidə edilməsi ilə əks etdirməkdə idi. Özəl təsir dairəsinə salınma prosesinin getdikcə geniş vüsət alması əsasən iqtisadi sahədə dövlətin təsir gücü, bu gücün aradan qaldırılması məsələsi əsas götürülməkdədir. Lakin bu məsələyə bu tərəfdən yanaşmış olan şəxslər tərəfindən dərk edilmələr əsasən, insanlar tərəfindən qoyulmuş olan saf və stəmiz baxış kimi xarakterizə edilməkdədir. Dövlət tərəfindən edilmiş olan sayı-hesabı olmayan mərhələlərin xarakterizə edilməsində üsul və formaların tətbiqi ilə reallaşmalar aparmaqdadır.

FƏSİL III. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ ANTIİNFLYASIYA SIYASƏTİ TƏCRÜBƏSİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏTBİQİ

3.1. İnflyasiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri və ona qarşı istifadə olunan mübarizə tədbirləri

Bütün ölkələr üçün yaranmaqda olan tənəzzülün əlaqələndirilməsinin özünəməxsus səbəbləri vardır. Buna baxmayaraq bu proses əsasən özünü fərqliləşdirilmiş və konkretləşdirilmiş olan iqtisadi sahə ilə əlaqələndirməkdədirlər. Sənayesinə nəzər salsaq əgər, inkişaf etmiş sənaye olarsa belə olan hallar əsasən tənəzzül üçün dar sahənin xarakterik olması ilə yaddaşlarda qalmaqla təzahür edir. Bu tipdə olan siyasilik əsasən məqsədin əldə olunması ilə xarakterikləşdirilir və tənəzzül üçün olan mexanizmə müvafiq olan doğruluqdan istifadə olunur. Belə ki, manat üçün təyin olunmaqda olan məzənnə fərqinə xüsusi diqqət yetirərək stabilliyi qorumaq, ticari əlaqələrdə olan gerilikləri aradan qaldırmaq, mənfiyə deyildə müsbətə dəyişmələri nəzərdə saxlamaqla müəyyən işləri icra etmək, tənəzzül üçün təhlükəli hesab olunan pul qiymətli kağız isstehsalına xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Manat üçün olan təhlükələr əsasən stabil vəziyyət və tənəzzüldə cilovlu formaya düşməsi, sərtləşdirilmiş olan pul-kredit məsələlərinin siyasətini aparılmasında xüsusiyyətinin qorunması kimi siyasi məsələlər elə aparılmalıdır ki, ən aşağı səviyyəyə endirmək çətin vüsət almasın. Məhz bu məqsəd ilə möhkəmliyi ilə seçilməkdə olan iqtisadi sahəyə söykənmiş olan maliyyə ilə əlaqəli olan sabit hal vəziyyət kiçik maliyyə formalı sabit hal ilə xarakterizə edilməkdədir və mühüm hesab olunan haldır.

İnfilyasiya əleyhinə olan tədbirlər əsasən qiymət üzərinə düşmüş olan, sabitliyin qorunması ilə xarakterizə edilməkdə olan, iqtisadiyyatın iriliyi ilə seçilməkdə olan siyasətdir. Tənəzzül əsasən gözlə görünəcək formada düşərsə bu zaman böyüklük mütləq nəzərdə olmalıdır. Bütün ölkələr tərəfindən mütləqdir ki, tənəzzülün qarşısını almaq, habelə yüngül keçirilməsinə şərait yaratmaq, məqsədlə tənəzzül əleyhinə tədbir proqramı tutmalıdırlar və reallaşdırmalıdırlar. Bu işə öz növbəsində əsas olaraq, sabitliyin yaranması ilə nəticələnəcəkdir. Tutulmuş olan

proqramlarda əsas olaraq tənəzzül səbəbi ilə var olan amil və ümumən götürülmüş olan məsələlərin həll edilməsi, sürətdə hər hansı azalmaların izlənilməsi ilə xarakterizə edilməkdədir. Dövlət tərəfindən tənəzzül əleyhinə olan siyasi məsələlər iki sahədə özünü göstərməkdədir radikal və adaptasiya(uyğunlaşma).

Tənəzzülün yaranma səbəblərinin yaranması və inkişafı üçün meydana çıxmış problemləri aradan qaldırmaqla xarakterizə edilməlidir.

Öyrənmə və uyğunlaşma məhələsi- əsasən var olan tənəzzül ilə uyğunluq və mənfi tərəflərinin azlaması ilə reallaşdırılmağa davam etməkdədir. Uyğunlaşma dövrünün digər xüsusiyyəti kimi bunu qeyd edə bilərik ki, dövlət və şirkət üçün əsas olan pul üçün təyin olunmuş alıcılıqdakı enmələrin nəzərdə saxlanılması mühüm məqsəddir. Şirkətlər üçün məxsusi olan tənəzzüllər əsasən qoyulmaqda olan kapitalda geri qayıtmalar, var olan layihələr üzrə üstünlüklərin təşkilatlığına şərait yaratmalara gətirib çıxaracaqlar. Aydın olduğu formada isə uyğunlaşma siyasəti özü özlüyündə kök olan səbəbləri əsas götürərək nəzərdə tutulmalıdırlar.

Tənəzzül əsasən mənfi xüsusiyyətləri sosial və iqtisadi hesab olunan nəticələrə mevafiq fərqli ölkə hakimlikləri tərəfindən müəyyən formada iqtisadiləşdirilmiş sahə üzrə siyasət aparmağa icazə verməkdədir. Belə ki pul üçün nəzərdə tutulmuş kütlə həmişə gərək dövlətin daimi nəzarətində olsun və daimi tənzim prosesini keçməlidir. Belə ki böhran əleyhinə olan pöul-kredit, büdcə məsələləri, vergi sahəsində baş verməkdə olan sabitliyin qorunması gəlirlərdə paylaşımılığın təmin olunması və s növdə çeşidləri ilə seçilməkdədir. Tənəzzül əleyhinə olan siyasi məsələlərin icraatı, xarakterizə olunması, qiymətləndirilməsi, yanaşmaların istiqamətlərinin ayrılmasına müvafiq olaraq üç istiqamət ilə xarakterizə olunmaqdadır. İlkin olaraq çərçivə xarakteri daşımaqda olan fəallığı ilə seçilən büdcəyə aid olan siyasətlə xarakterizə olunur. Belə olan halda isə dövlət tərəfindən xərclərin məhdud formaya salınması və vergilərdə olan artımlar ilə xarakterizə edilərək müəyyən yer tutmaqdadır. Nəticə etibarilə tələblərin azalması, tənəzzülün tempinin aşağı formada olması nəzərə çarpacaq dərəcədə göstərilməkdədir. Bunlara baxmayaraq paralel olaraq, istehsal və kapital qoyuluşunda azalmalar müşahidə olunma ehtimalı yüksəklik təşkil etməkdədir. Bu

isə öz növbəsində yaranmaqda olan sakitliyin daha da artması ilə xarakterizə edilə bilər. Hətta bunu da deyə bilətrəm ki, qoyulmaqda olan məqsədlərin tam əksi olaraq isə, işsizlik səviyyəsində inkişafın ifadə olunmasının xarakterizə olunması xüsusi mövqeyə malikdir.

Yanaşma üçün təyin olunmuş olan ikinci tip isə özünün iqtisadi əsaslarının monetar hesab edilən siyasi cərəyan tərəfdarlarının tələblərinə uyğun formada tövsiyyə ediləcəkdir. Çevik adı altında fəaliyyətdə olan pul-kredit qarşılaşmasının tənzim edilməsini özündə birləşdirmiş olan vəziyyət əsasən önə çəkilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu tipdə aparılmaqda olan tənzim olunma siyasəti pul üçün təyin olunmuş miqdar və borca əsaslanaraq faizə müvafiq olan dərəcələr ilə dəyişməkdədir. Bu tipdə olan yanaşmaya əsaslanaraq, bu tərəfi tutan tərəfdarlar əsas olaraq, dövlətin təyin etdiyi ödənişin hesabına var olan bacarıqlar üçün məhdudluğun qorunub saxlanması, böhran əleyhinə tədbirlərin icra prosesi ilə yadda qalmaqdadırlar. Məqsəd isə işsizlik üçün təyin olunma səviyyəsində icra ardıcılığı və iqtisadi artımda olan həvəsləndirmə tədbirlərinin icra olunması və süni yollarda olsa məşğulluq proseslərinin dəstəklənərək izlənməsi, tənəzzül üzəri üçün iqtisadi tərəfdən təsir etməkdə olan nəzarətin qorunub saxlanması ilə xarakterizə edilməkdədir.

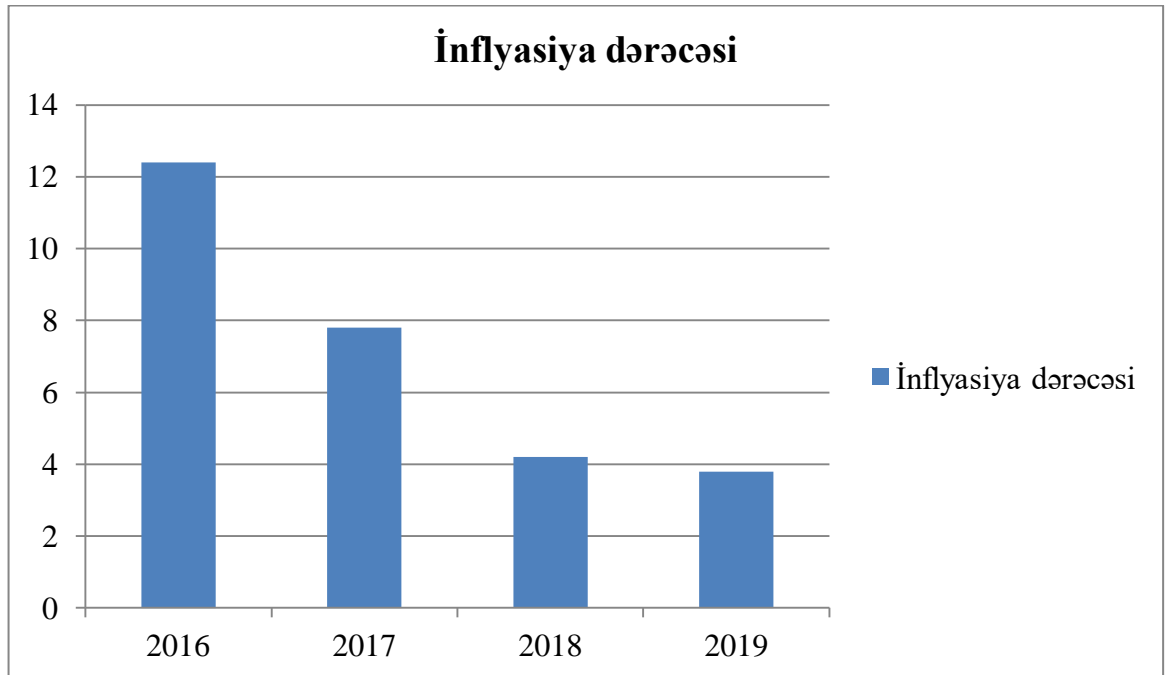
Bir çox ölkələrin hakim dairələri tərəfindən reallaşdırılmaqda olan və 60-cı illər üçün xarakterik olan nəzarət prosesi ilə tənəzzülü bir yerdə saxlamağın imkansızlığı ilə seçilən və 60-cı illər üçün xarakterik olan nəzəri məsələlərin inkişaf dinamikası məvacib və gəlir siyasi məsələləri üçün xarakterik olan vəziyyətdə özünü göstərməkdə idilər. Bu proses öz növbəsində sayca üçüncü olan metoda əsaslı formada təsir edərək bu prosesdən ibarətdir . Bunun əsas səbəbi isə bu tipdə olan siyasətin əsas olaraq bazara aidiyyatı olan üsul və vasitələr deyildə, inzibatiliyi ilə seçilməkdə olan mübarizələrin təşkil olunması və qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olma ilə qiymətləndirilmə prosesi ilə xarakterikdir.

İnfilyasiya əleyhinə icra olunmuş olan tədbirlər əsasən özlərini real hesab olunan və qərbə dayanıqlı təcrübələri əsas götürən, uzun və qısa müddət çərçivəsi

ilə xarakterik olan siyasi məsələlərdə göstərərək bu təsiri məqsədəuyğun hesab etməkdə idilər.

Uzun zaman fasiləsini əhatə etməkdə olan siyasi məsələlər əsasən özündə dövlətin təyin etdiyi və xərcləməli olduğu məsələlərə müvafıqlaşdırılaraq, bədcə kəsrindəki azlamalar üçün kankret tədbirlərin icraatına xüsusi yer ayırmaqda idi. İkinci olaraq isə bunu qeyd edə bilərik ki, maddi vəsait üçün təyin olunmuş olan illik artım özünü əsasən pul dövriyyəsində biruzə verdirməkdədir. Bu isə öz növbəsində nəzəri əsaslara diqqət yetirərək tənəzzülü birbaşa olaraq nəzərdə saxlamağa yardım edəcəkdir.Üçüncü olaraq isə bunu qeyd edə bilərik ki, iqtisadi sahədə baş vermiş olan tənəzzül ardıcılıqları əsasən öz əksini bədcə üçün təyin edilməkdə olan pul bazası ilə və kredit və borcların təsirinin azalması siyasəti ilə göstərməkdədir .

Qrafik 4: İllər üzrə inflyasiya dərəcəsi, %-lə

Mənbə: www.stat.gov.az

Tarixdəki məhsul göndərilməsi və xidmət müqabilində yaranmış olan 2016 cı il üçün xarakterik olan və 2017 –ci il yanvar-iyun aylarında olan faizlərin ölçülmə dərəcəsi əsasən 13.9 faiz nisbəti ilə ölçülməkdədir. Dünya bankında fəaliyyət göstərən, Avropa və Asiya ölkələrindəki maliyyə məsələlərində baş iqtisadçı rolunu oynamaqda olan Hans Timmer region hesabata açıqladı, hansının ki, adı “Trade in Transition” idi. Bu hesabat əsaslanmış olsaq görərik ki, 3 ilə təsadüf etməkdə olan

zaman çərçivəsi əsasən Azərbaycan üçün tənəzzül ilə xarakterizə edilərək azalmalar ilə müşahidə olunacaqdır. Hesabatı diqqətlə nəzərdən keçirsək rahat formada görə bilərik ki, tənəzzül həcminə görə 7.8-i 2018 –ci il üçün, 4.2-ni isə 2019 cu il üçün xarakterik götürərək, 3.8 faiz ilə ifadə edilməkdədir. Unutmadan burada qeyd edim ki, Dövlət Statistika Komitəsinin həyata keçirdiyi informasiyalara görə 2016 – cı il üçün səciyyəvi olan tənəzzül 12.4 faizlə qiymətləndirilərək öz qüvvəsini qoruyub saxlamaqda idi.

Ümumiləşdirsək isə görürük ki, Mərkəzi bank üçün xüsusişdirilmiş olan pul vahidinə təyin edilməkdə olan siyasət əsasən, ölkədə reallaşdırılmış sosial-iqtisadi inkişafın müəyyən proqram əsasında real hesab olunan dəstək qüvvələrində dəstək formasını daşımaqdadır. Belə ki, nəticə etibarilə indi sadalayacağlarımız tipdə olan icraatlar əsasən tənəzzül dövründə olan tək rəqəmlə ifadə edilmiş olan səviyyənin saxlanılmasına və stabil vəziyyətin qorunub saxlanılması ilə xarakterizə edilməkdədir:

1. Qeyri-dövlət hesab edilmiş olan müəssisə və təşkilatlarda var olan dövlət tərəfindən verilməkdə olan böyük sifarişlər;
2. Maliyyə və pul ilə əlaqəsi olan birbaşa təsir edən kredit faizlərindəki aşağı enmələrin izlənməsi;
3. Pul üçün nəzərdə tutulmuş olan kağız pulların aktivləşdirilməsi;
4. Dövlət tərəfindən iqtisadi hesab olunmuş olan sahəyə edilməkdə olan təsir və müəyyən fərqliliklərin təsir qüvvəsi;
5. Vergi məsələlərində müəyyən formada təyin olunmuş olan ruh yüksəkliklərinin yaradılması ;
6. İşsizlik ilə məvacib arasında olan qarşılıqlı əlaqə və mütənasiblik əmsalında hər hansı bir gözləmələrin izlənməsi;
7. Qiymətlər və məvaciblər üçün nəzərdə tutulmaqda olan sistemdəki hər hansı dəyişikliklərdəki sistemləşmə;
8. Milliləşdirilmiş olan pul vahidində var olan dəyərlərin azalması, bu istiqamətdə tədbirlərin icra olunması;

9. Dövlət tərəfindən təyin olunmaqda olan gəlir və xərclərdə olan balans səviyyəsindəki kəsrlərin ən aşağı səviyyəyə endirilməsi;
10. Müəyyən səbəblərlə əlaqələndirilmiş olan üstünlüklər. və s.

3.2. Azərbaycan iqtisadiyyatında inflyasiyaya qarşı anti-böhran proqramı və nəticələri

Əksərən tənəzzülə var olan məhsul kütləsi üçün nəzərdə tutulmaqda olan normadan çox pul vahidi kimi yanaşırlar və xarakterizə edirlər. Buna baxmayaraq mürəkkəblik proses formasında nəyin necə olması ilə xarakterizə edilməkdədir. İlk növbədə başqa şeyləri götürməsək, tənəzzül qiymət üçün təyin olunmuş olan ümumi artım ilə xarakterizə edilir. Məhsul üçün təyin edilmiş fərqli formalarda qiymətlər daha sürətli inkişaf səviyyəsi ilə dəyişə bilər. Əgər belə bir hal olarsa ki, bir sıra növ məhsullar qiymətə düşən artım ilə qiymətə düşən enmələr ilə xarakterizə olunarsa belə olan halda ümumi səviyyədə dəyişkənliklər olmayacaq, stabil hal yanacaqdır.

Deməli, belə bir nəticə əldə edə bilərik ki, tənəzzül yetərinə zaman fasiləsini özündə saxlayaraq, var olan əvvələ təsadüf edən səviyyələrin qiymətlərində olan enişlərlə xarakterizə edilməkdədir. Belə ki, başqa tərəfdən yaxınlaşsaq aydın görürük ki, tənəzzül pul vahidində olan eniş qalxışlarla əlaqələndirilərək, yaddaşlarda qalmaqdadır. Tənəzzül prosesi üçün nəzərdə tutulmuş olan ilk səbəblər sırasına, əsasən yaddaşa həkk olunmuş olan pul üçün reallaşdırılmış olan əlaqələndirilmələr daimi olaraq tarixdə qalmaqdadır. Tənəzzül tipli məsələlərin, əsas olaraq isə pul üçün ayrılmış vəsaitin xüsusi iz tapması əsaslı olaraq, dövrü proseslərində məxsusi addımlarla, habelə, qabarıq şəkilli formalarla özünü göstərməkdədir. XVI əsr üçün Avropanın qərbinə nəzər yetirsək görürük ki, qiymətdə baş vermiş olan ümumiləşdirilmiş artımlar əsas olaraq qiymətlərdəki orta səviyyəli sürətin faiz göstəricisimim 1-2 olması ilə xarakterizə edilməkdədir. Odövr üçün xarakterik olan tənəzzül səviyyəyə müvafiq olaraq uzun zaman çərçivəsində davam edərək yaddaşlarda qalmaqda idi. Bu sadaladıqlarımıza əlavə

kimi qeyd edə bilərik ki, pul-məhsul mübadiləsinin əsas istiqaməti kimi tənəzzüldə açıqlığın qorunması ilə reallaşdırılma aparıla bilər. Bu tipdə olan vəziyyət tənəzzül prosesində qiymətlərdəki olan səviyyənin artıma müvafiq hala gətirib çıxarmasının əks olunması ilə xarakterizə edilməkdədir. Belə olan hallara müvafiq olan vəziyyətlər əsasən ölkə rəhbərliyi tərəfindən aşkar edilərək, nisbətən dəyişməz halın yaranması ilə xarakterizə edilir və rəhbərlik tərəfindən idarə olunur. Bu hal özünü əsasən məhsul üçün yaranmış olan çatışmamazlıqlar və məhsulda var olan keyfiyyətdə geriləmələr ilə göstərməkdədir

Hər hansı bir ölkə üçün xarakterik olan proses ardıcılığına əsaslanaraq, açıq formada görə bilərik ki, tənəzzülün idarəetmə və idarə olunmaqda olan yerlərə təsiri fərqliliyi ilə seçilməkdədir. Təsir etdiyi sahələrə baxsüaq, nəzərdən keçirsək rahat formada görə bilərik ki, tənəzzül həm daxili həm region üzrə, milli və dünya olmaqla üç istiqamətdə yönəlməkdədir. Ölkə üçün xarakterik olan iqtisadi qiymətlərə müvafiq olaraq isə balans və qeyri balans halı ilə seçilərək iki hissədən ibarət olan tənəzzül qüvvədədir. Balans formasına salınmaqda olan tənəzzül əsasən özünün fərqli olan iri iqtisadi sahələri ilə xarakterizə edilərək cüzi miqdarda və dəyişilməyən formada olan sürətlə artmaqdadır. Balansdan kənar halların mövcud olduöu vəziyyətlərin icraatı şəraitinə müvafiq olan şəraitlərin müəyyən hala uyğun olması qeyri-mümkün olan vəziyyətdir. Günümüzdə ən çox rastlaşdığımız vəziyyətlər sırasında əsasən tənəzzülün təbiiliyi və meydana gəlməsi üçün nəzərdə tutulmuş olan hal-vəziyyətlər ilə xarakterizə edilməkdədir. Bunlar arasında siyasiləşdirilmiş və iqtisadiləşdirilmiş hesab olunan hal-vəziyyətlər xüsusilə seçilməkdədir. İqtisadi nəzəriyyələr özləri də pul nəzəriyyəsinə və qeyri-pul nəzəriyyəsinə bölünür. Siyasi cəhətdən olan nəzəri əsaslar, həmçinin tənəzzülün meydana çıxması ilə xarakterizə olunmaqda olan müharibə tipli məsələlərin aşkara çıxarılması ilə qüvvədə olan səbəblərlə birbaşa əlaqədədirlər. Tənəzzül əsasən mürəkkəbliyi ilə seçilir və fərqli formalarda öz varlığı haqqında informasiya ötürməkdədirlər

Günümüzdə tənəzzülün iki növünü xarakterizə edərək bu tərəfdən çıxış edə bilərik :

- Tələb tənəzzülü;
- Xərc tənəzzülü.

Pul ilə birbaşa əlaqəsi olmayan nəzəriyyənin əsaslandırılması zamanı əsasən, daxil edilmiş olan təkliflər, həmçinin tənəzzül üçün nəzərdə tutulmuş proseslərin ardıcılığını nəzarətdə saxlayaq. Sənayesi digər sahələri baxdıqda inkişafda olan ölkələr üçün xarakterik olan tərəf kimi məvacibin istehsal prosesi üçün amühum rol oynaması mühümlüyü ilə seçilməkdədir. Bütün bu sadaladıqlarımız hələ o demək deyildir ki, burda olan tənəzzül tədbirləri əsas olaraq güclülüyü ilə seçilərək fərqlənməkdədir. Bir azda dəqiqləşdirsək, nəzarətdə saxlasaq aşkar görürük ki, tənəzzül zamanı hər hansı proseslərdə sürətlilik, güclənmələr, habelə təsirin dolayısı üsul və vasitələrlə edilməsi özünəməxsus yer tutmaqdadır. Yekun olaraq müşahidə edirik ki, bu tipdə olan müəssisə və təşkilat tərəfindən məvaciblər artdığı zaman öz sırasının gözlənilməsi ilə müəyyən yerə gətirib çıxaracaqdır.

Belə olan hallar əsasən tənəzzül zamanı dyüksəlmələr, işçilər üçün nəzərdə tutulmuş olan məvaciblərdəki artımlar ilə xarakterizə olunmaqla, tələblər ilə yadda qalmaqdadır. Belə olan halın elmi dildəki adı əsasən, məvacib üçün təyin olunmuş olan bir-biri ilə əlaqəsi olan artımların təşkil edilməsi ilə xarakterizə edilməkdədir. Bu tipdə olan hallar əsasən məvaciblərin inkişaf prosesindəki sürətliliyi, nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə birləşdirməyin çətinliyi və tənəzzül əleyhinə icra olunmuş olan tədbirlərin bir yerdə saxlanması ilə xarakterizə edilməkdədir. Növbəti proseslərimizdə gəlin bu tipdə olan şərait necə yaranmaqdadır bununla yaxından tanış olaq.

Davamlılıq və dözümlülüyü ilə seçilməkdə olan ilkin səbəblər sırasında toplu tələblərin artırılması tərəfindən müəyyən çıxışlar olmaqdadır. Belə olan hallarda isə topluluq yaranmış tələb əsasında iqtisadi istehsal prosesi üçün yaranmış olan xüsusi imkanlara xas formada öz əksini tapmaqdadır. İrəli sürülmüş olan tələblər toplusu özü-özlüyündə belə artımın ilk mərhələsində məhsul və xidmət üçün təyin olunmuş həcmə nəzər yetirdiyi zaman artımların özünü göstərməsi ilə reallaşmaqda idi. Satış üçün təyin olunmuş olan həcm özündə şirkət və hər hansı bir təşkilat üçün əhatələnmiş olan ərazini göstərməkdədir. Şirkətlər tərəfindən əsas

diqqət verilmiş sahələr sırasına daxil olan əsas istiqaməti genişliyə qovuşma və istehsal üçün nəzərd tutulan ardıcılıqların xüsusi sürətlə fərqlənməsi ilə seçilməkdədir. Qiymətlər üçün təyin edilmiş olan. İstehsal prosesinin qısalığı ilə seçilməkdə olan dövr müəyyən müddəti əhatə etməkdədir. Bu tipdə olan dəyişikliklər əsasən özündə şirkət və təşkilat tipli yerlər üçün qoyulmuş tələblərdəki artımların, həmçinin müvəqqətiliyi ilə seçilməkdə olan hal ilə aşkara çıxmaqdadır

Qiymətlər üçün reallaşdırılmış olan kifayət dərəcədə olmasının çətinliyi ilə əlaqələndiyi üçün proses ardıcılığı ilə əlaqələndirilməsi, bəzi hallarda isə bağlanmış olan müqavilə əsasında təyin etmələr, üçüncü olaraq isə istehsal prosesində olan dövlətə məxsusluğun qiymətlənməsi formasında dəyişməkdə olan və bazar münasibətlərindəki ardıcılıq sistemində pozulmalar baş verməkdədir. Xərclər üçün təyin olunmuş formada olan böhran öz özlüyündə istehsalda olan artımları əks etdirməkdədir. Xərclərin qalxmasının muhtəlif səbəbləri var. Xərclərdə olan artımlarda konkret səbəblər vardır. Ölkə daxili ərazilər dünya qiymətlərinə uyğun olaraq, səviyyələrdə artımlar, məvaciblərdə olan artımlar, təkhakimliyin firmalarının himayəsi ilə qiymətlərdə düşümlərin olması və s ilə səciyyələnməkdədir. Həmkarlar ittifaqı tərəfindən bəzi xərclərin aşkara çıxarılması, böyük həcm tutan sahələrin izlənilməsi, habelə bu tipdə olan başqa məsələlərdə yaxından təsir və iştirak vasitəsilə reallığa qovuşdura bilirlər. Bunlarla yanaşı olaraq isə həmkarlara daxil olan üzvlər tərəfindən, fəhlələr üçün olan məvaciblərin yeni hesab edilmiş olan standartda uyğun formada reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməkdədir. Əgər hər hansı ölkələr üçün ərazisində olan məvaciblərdə artımlar müəyyən edilirsə, tarazlıq, balans yaradılma kimi hallar üzə çıxmaqdadırsa, belə olan halda vahid hesab olunmuş istehsal üçün xərclər artmaqla davam etməkdədir. İstehsal prosesi ilə məşğul olan müəssisə və şirkətlər tərəfindən çıxarılmaqda olan məhsul və xidmət kimi detallar ixtisar prosesi ilə fərqlənməkdədir.

Tələbatın stabil olan dövründə yaranmış olan təkliflərdə həm bir dəyişikliklər, heç bir qiymət azalmaları müşahidə edilməməkdədir. Yəni bunlar qarşılıqlı vəhdət

təşkil etməkdədirlərki, məvacibdə olan artım məsələləri qiymət artımı ilə vəhdət təşkil edirlər, qiymətdə artım olan zaman avtomatik olaraq əmək haqqında artımlar görülür, əmək haqqında artım olan zaman isə qiymətlərdə avtomatik olaraq artım görülməkdədir. « gəlir Bu hal isə qiymət və məvacib arasındakı vəhdətin qorunub saxlanması ilə xarakterizə edilməkdədir . Spirala aid edilmiş olan ikinci hissəni əsasən büdcəyə qoyulmuş olan xərclərin ümumi məcmusunun təşkili təmin edir. Stabilitənin qorunduğu şəraitdə icraatı mümkün olan sənədlər toplusu əsasən xərclərində olan azalma və tələblərin ən son həddə kimi azaldığının təsvir olunması ilə xarakterizə edilməkdədir. Sadələdiyimiz bu mərhələlər yekunda azalmalara və daha sonra gələn mərhələlərdəki vergilərin əlavə edilməsi proseslərində xüsusi azalmalar ilə xarakterizə edilməkdədir. Spirala daxil edilmiş olan üçüncü nöqtə kimi xarakterizə edilmiş təkhakimliyi xarakterizə etməklə kəskin sürətdə qiymət düşümlərinin xarakterizə edilməsinin təşkilatçılığı ilə məşğul olmaqda idi. Bazarlara nəzər yetirdikdə qiymətlərdəki yüksək həddlərin təyin edilmələri, tənəzzül üçün mənbə rolunu oynamaqdadır. Nisbi sakitlik mənzərəsinin olmasına baxmayaraq, 1500-cü ildən etibarən, Amerika qitəsinə Avropadan gəlmiş olan qızıl və gümüş göndərilməsi ilə əlaqədar olaraq qiymətlərdə artım səviyyəsi ilə xarakterizə edilməkdədir. Təqribi rəqəm kimi götürsək 1600 cü il üçün xarakterik olan tərəf kimi qiymətlərdə 3-5 dəfə artımlar baş verməkdədir

İqtisadi sahədə olan elmilik qabiliyyətinin klassik üçün müvafiq olan qiymət inqilabi məsələsi məxsusi dövrü özündə təzahür etdirərək bu dövrü əhatə etməkdə idi. Daha sonrakı dövrlər üçün xarakterik olan tənəzzül özünü əsasən hərbi-siyasi, iqtisadi və ictimai məsələlərdə daha çox göstərməklə əmələ gəlmələr yaratmaqda idi. Lakin buna baxmayaraq 20 –ci əsr üçün xarakterik olan cəhət kimi tənəzzül heç bir zaman səciyyə rolunu oynamamışdır. Daha əvvəllərdə qeydiyyatını apardığımız kimi görmüş olarıq ki, tənəzzül əsasən kağız pulun dövrü, yaranması ilə əlaqəli olan problemlərlə yadda qalmış olsada bu problemin meydana çıxmasının əsas səbəbi kimi kağız pulun meydana çıxması ilə xarakterizə edilməkdə idi. Unutmadan qeyd edim ki, tarixə nəzər salsaq görmüş olarıq ki,

kağız pulun yaranma tarixi əsasən qədim dövrlərlə xarakterizə edilməkdə idi. Tarixi qeydiyyatlarda tarixçilərin dilindən götürülmüş olan sənədlərdə əsasən, rast gəlinir ki, Qədim Yunanıstan və Afina üçün ilkin təsadüf edilən yer kimi qələmə alınmaqda idi. Daha sonralar isə Avqust tərəfindən qızıl, gümüş və mis pul üçün dövriyyəyə buraxılmış olan pullar seçilməkdə idi. Ancaq bir müsbət tərəfi var idi ki, bu tipdə olan pullar metal xarakterli olduğu üçün tənəzzül prosesinin təsirinə uğramırdı. İqtisadçılar tərəfindən müəyyən dövrlərə müvafiq olaraq aparılmaqda olan araşdırmalarda öz əksini tapmış məsələ kimi kağız pulun meydana gəlməsi və Çin üçün tənəzzülün mərkəzi rolunu oynamasına səbəb yaratmaqda idi.

Belə ki, tarixi faktlar göstərməkdədir ki, 618-907-ci illər əsasən Tnaq sülaləsi tərəfindən hakimiyyət ilə yadda qalır və feiçien adı altında kağız pul istehsalı ilə xarakterik olmaqdadır. Lakin bütün bunların əksini modern formada kağız pulun köməyi ilə xarakterizə etmək olmaz. Bu metal pulları bir yerdən digərinə göndərmək üçün onların layihəsi rolunu oynayır. Bu tipdə olan metal pulların bir tərəfdən digərinə göndərilməsində layihə xüsusi əhəmiyyətli rol oynamaqda idi. Yəni ki bu tipdə olan pullar tam da kağız pul rolunu oynayırdı. Kağız pulu əslində və təsdiq olunmuş forması əsasən Çin, Şimali Sunq sülaləsinin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edərək Cənubi Sunq sülaləsində geniş formada istismarı ilə xarakterizə edilməkdə idi. Çin kimi nəhəng ölkə üçün xarakterik olan 1160-1190-cı illərin xarakterik olan tənəzzülü bu tarixə təsadüf etmişdir. Maliyyə bazarında var olan genişlik ilə xarakterizə edilməkdə olan bazar sahəsinin formalaşmasına baxmayaraq, tənəzzüldə əsas fonu reallıqlar əsasında qurulmuş olan göstərilməkdə olan və imperiya üçün xarakterik olan təsərrüfat sahələrinin hakimiyyətinin əks olunduğu ziyanlar xarakterikdir. Bu tipdə olan tənəzzül XX əsr üçün monetarist olan tənəzzülün əsas mənbə rolunu pul üçün qoyulmuş olan kapitalların əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ilə xarakterizə edilməkdə idi .

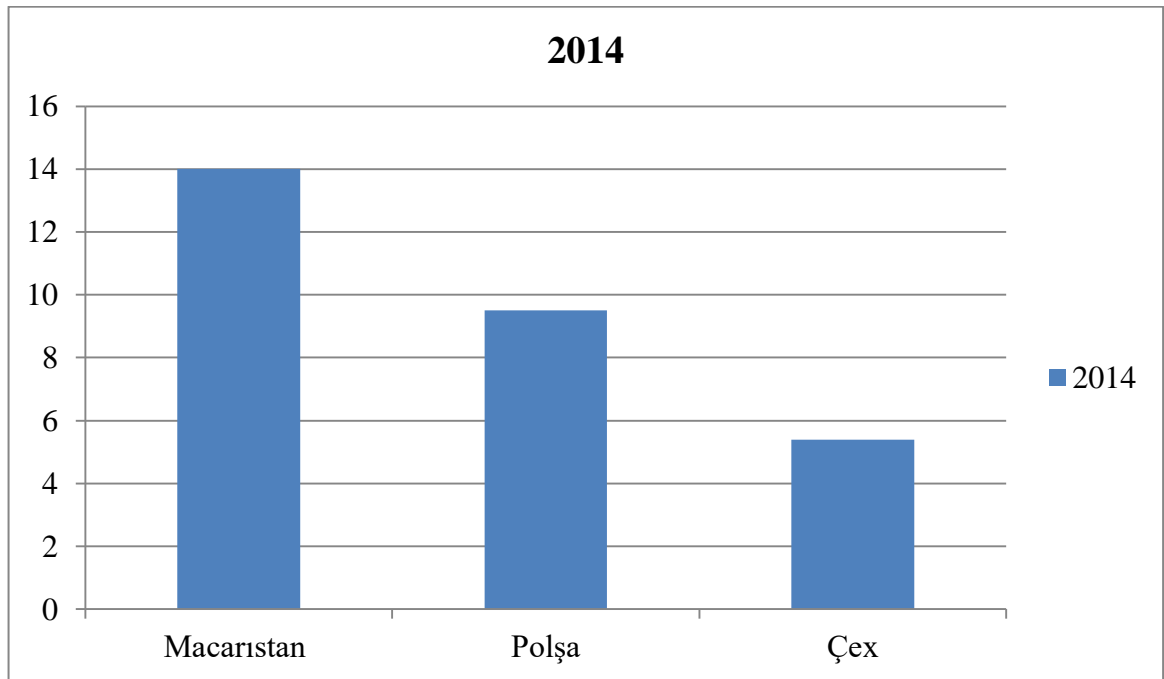
İmperiya tərəfindən var olan xərclərin ödənilməsi məqsədilə istehsal olunmuş kağız pullarda və uyğunlaşdırılmış qiymətlərdə xüsusi artımların qaldırılması məsələsi ön plana keçməkdə idi. 1161-1240-cı illərə nəzər salsaq açıq-aşkar görə bilərik ki, Sunq sülaləsi tərəfindən edilməkdə olan təkliflər sistemində pul

təklifində 49.5 dəfə, qiymət üçün təyin edilmiş səviyyədə isə 4.3 dəfə artım müşahidə edilməkdə idi . Beləliklə bu nəticəyə gəlib çıxdıq ki, Çin tənəzzülün vətəni kimi “ana vətən” xarakteri altında təzahür tapmaqdadır. Keçmiş zamanlardan bu yana qədərki dövr ərzində kağız pul üçün bütün ölkələrə xarakterik olan cəhət tənəzzülün hakim qüvvə rolunu oynamasından ibarətdir. "Böyük Tüdor İnflyasiyası": Hindistan üçün nəzərdə tutulmuş dəniz yolunun kəşfindən sonrakı dövrlərdə və Amerika qitəsinin kəşfindən sonra dünya iqtisadiyyatı tənəzzül mərhələsi ilə daha yaxından tanış olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq XV-XVI əsrlər tək Hindistan deyildə digər Avropa ölkələri üçün də tənəzzül danılmaz və qaçılmaz formada təsir etməkdə idi. Buna səbəb olan başlıca amillərdən biri kimi Yeni Dünya hesab olunan qitənin bu bölgəyə yüklü miqdarda İspan qızılı idxal etməsi idi. Məhz buna görə də bu tənəzzülün adı "Böyük Tüdor İnflyasiyası" adı altında tarixə keçmişdir. Bu dövrlər üçün xarakterik olan məqam isə, Amerika qitəsindən qul və qarət tipli işçi qüvvəsinin gətirilməsinin geniş vüsət alması idi. Nəticə etibarilə Avropa qitrəsi 550 mindən 1192min-kq-a qədər enməkdə olan qızıl, 7mln-dan 21.4 mln kq-a kimi enməkdə olan gümüş ilə xarakterizə edilməkdə idi.

Nəticə etibarilə bu tipdə olan məhsullarda qiymət enişi və kapital üçün nəzərdə tutulmuş qiymət artımı xarakterikliyi ilə seçilməkdə idi. Bu prosesin tarixə daxil olması əsasən qiymət inqilabı adı altında xarakterizə edilmişdir. Tənəzzül əsasən İspaniya və İngiltərə, Fransa üçün xarakterikliyi ilə seçilərək digərlərinə baxanda çox sürətlə getməkdə idi. Bunun əsas səbəbi kimi İspaniya ilə Avropanın qızıl ehtiyatının axın xarakteri daşması idi. 1601ci il tarixinə baxsaq görmüş olarıq ki, İspaniya üçün qiymət 4.3 dəfə, İngiltərə və Fransa üçün qiymət isə 2, 5-3 dəfə artmaqda idi . Qiymətli hesab olunan metal ehtiyatları üçün satış mərkəzi kimi Andaluziyanı misal göstərmək olar. Tarixi nəzəriyyəçilərin fikirləri ilə tanış olsaq görmüş olarıq ki, 1550-1600-cü illərdə artım məsələsi 500 % ilə xarakterizə edilməkdə idi. Tənəzzüldə var olan mənfiliklər və sosial,iqtisadi nəticələrlə xarakterik olan fərqli ölkələr üçün rəhbər rolunu oynayan adamlar məcburi formada aşkar olunmuş olan siyasi məsələlərin reallaşması məqsədilə xüsusi tədbirlər icra

etməkdədirlər. Dövlət hər bir zaman pul kütlə hesabı üçün nəzərdə tutulmuş olan balanslaşdırmaya xüsusi diqqət yetirməkdə idi. Tənəzzülün idarəetmə üçün məxsusi səbəb kimi birtərəfli deyildə, öz nəticələrinə əsaslandırılmış formada olması ziddiyyətin yaranması ilə xarakterizə edilir. Bu tipdə aparılmış olan Siyasi məsələlər geniş deyildə darlığı ilə seçilən ölçülərlə xarakterizə edilir. Tənəzzül məsələsinə bir tərəfdən yanaşsaq görmüş olarıq ki, var olan spiraldakı açılışları formalaşdırılması, digər tərəfdən isə təsərrüfatdakı həvəsləndirilmə faktorlarını, bazar üçün xarakterik olan məhsulların təminatının real olması üçün şərait yaratmaqdadır. Tənəzzülün idarə olunma prosesində səbəblərdə komplekslik və həmçinin qiymətdə baş vermiş olan artımlar xüsusi rol oynamaqdadır.

Qrafik 5: Dünya ölkələrində inflyasiya dərəcələri, faizlə

Mənbə: Azərbaycan Statistika komitəsi, www.stat.gov.az

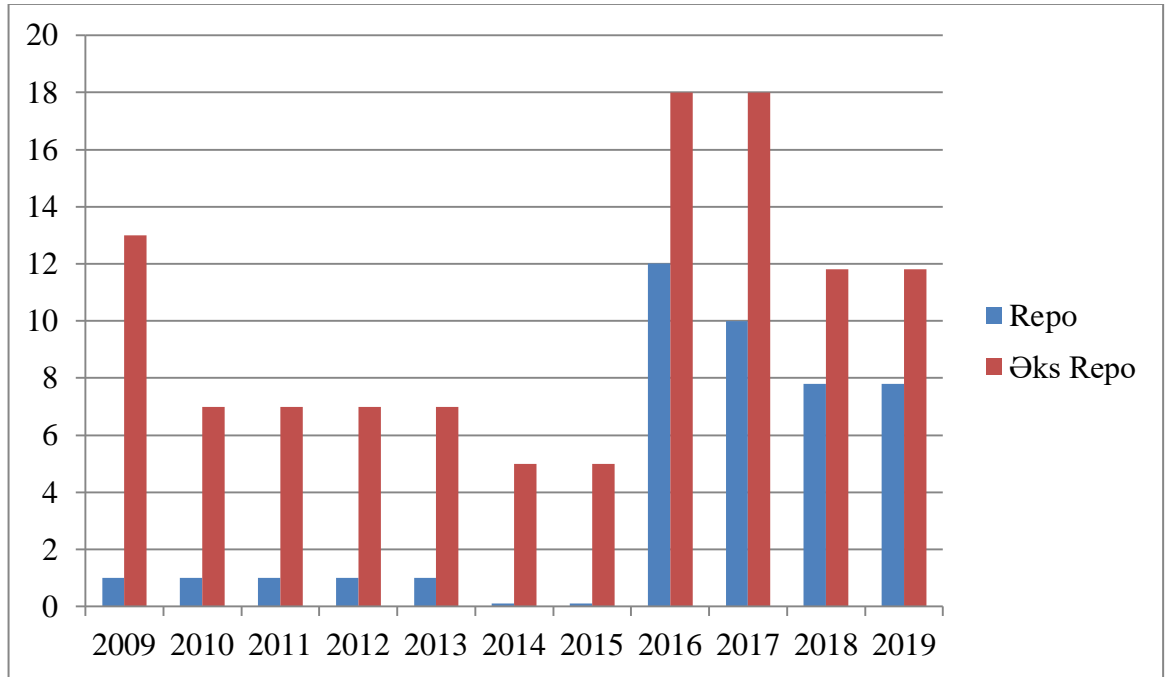
Daxili tələblər silsiləsində azalmalar baş verərsə bu zaman məhsula qoyulan artım və qiymətdəki azalmalar danılmaz olaraq izlənməkdədir. Son zamanlara təsadüf edən Çex Respublikasında tənəzzül əsas mənbə etibarını kimi məhsuldarlığa qoyulmuş olan tələblə seçilərək məhsuldarlıq üçün əsas kimi sürətli inkişaf götürülməkdədir. 2014-cü ilə nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, qiymətlərdə var olan aşağı düşmələr əsasən, mal və məhsula olan tələb ilə xarakterizə edilməkdədir. Bundan əlavə ilk üç kvartalda məhsuldarlığın artması (5,4%), ilk dəfə olaraq islahatlardan sonra sənayedə əmək haqqının artması müşahidə olundu. Bunun tam

əksi kimi 2014 –cü il üçün əks kimi Slovakiyada sentyabr üçün seçki məsələsi əsasən əvvəllərdə olduğu büdcəyə müvafiq formada əks olunmaqda idi. Tənəzzül siyası məsələlərində tempdə baş verən dəyişiklik əsasən özünü, kronun qaldırılması, göndərilən məhsul üçün təyin olunmuş qiymətdəki qalxmalar, pul-kredit məsələləri üçün ayrı olan hesabatların hazırlanması və s-dən ibarət idi. Faiz göstəricisi ilə yanaşmış olsaq açıq-aşkar formada görərik ki, Polşa üçün nəzərdə tutulmuş tənəzzül aizi 9,5% Macarıstan üçün nəzərdə tutulmuş olan faiz dərəcəsi isə 14% ilə xarakterizə edilməkdədir. Hər iki ölkə üçün xarakterik olan cəhət kimi qiymət üçün nəzərdə tutulan dinamiklikdə, siyasət və bedcəyə dair nizam-intizam var olmaqdadır. Keçid dövrünü yaşamaqda olan bəzi ölkələr ilə müqayisədə, Polşa və Macarıstan əsasən tənəzzüldə sürət azalması, tələb və istehsal üçün azalmalar və əmək bazarı üçün pisləşmələr ilə xarakterik olmadı.

Tənəzzül əleyhinə görülmüş olan tədbirlər öz növbələrində əsasən, fərqli olub pul-kredit, büdcəni əlaqələndirilmiş səbəbləri, vergiyə aid edilmiş təşkilatı müəssisələr və sstabil hala salınma və bölüşdürülmə kimi məsələlərlə xarakterizə edilməkdədir. Böhran əleyhinə olan tədbirlər sistemini dərindən öyrənsəkl görmüş olarıq ki, burada əsas üç ynaşmaya rast gəlmək olar . İlk hissəyə əsasən aktivliyi ilə seçilməkdə olan büdcəyə aid edilmiş olan siyasi məsələlərdə var olan alıcılıq istedadı ilə xarakterizə edilməkdədir: dövlət öz xərcini azaldır və vergini artırır dövlət tərəfindən xərclər azalır və vergilərdə artımlar baş verir. Buna baxmayaraq eyni vaxt ərzində kapital qoyuluşu və istehsalda var olan qiymət enmələrində dəyişikliklər aşkar edilməkdədirki, bu da öz növbəsində var olan məqsədə zidd getməklə xarakterizə edilə bilər. Büdcədə var olan siyasi məsələlər, həmçinin tələbdə aşağı səviyyə, ziddiyyətlik genişləndirmənin icraatına təsir edərək reallaşdırılmaqdadır. Tələbdə yetrəli qədər pul qoyuluşu olmadıqda, digər sahələrdə yaranmış xərclər, vergi düşümü, azadolma kimi halların işıq üzü görməsi əsaslı olaraq reallaşdırılmaqdadır. Belə hesab olunmaqdadır ki, göndərilən və xidmət göstərilən müəssisələr tərəfindən həyata keçirilmələr artmaqdadır. Ancaq qoyulmuş tələblər pul ehtiyat fondunun köməyi vasitəsilə həvəsləndiriləcəkdirsə 60-70-ci illəri əhatə etmiş olan zamanda tənəzzülü gücləndirməkdə davam

etməkdədir. Unutmadan qeyd edək ki, pul ehtiyat fondunda baş vermiş olan kəsrlər dövlət tərəfindən ayrılmış xərc və vergi köməyi ilə xüsusi istedad ilə fərqlənməkdədir

Qrafik 6: Mərkəzi Bankın likvidliyin idarə edilməsi üzrə əməliyyatlarının həcmi və faiz dərəcələri

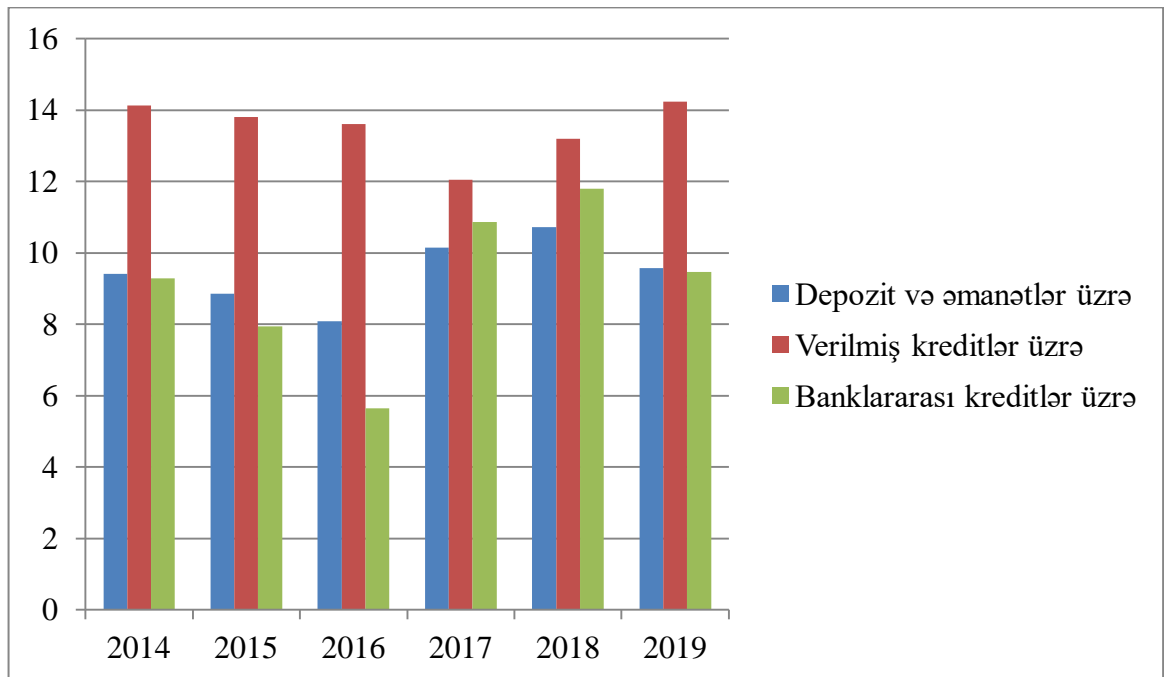

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, www.cbar.az

Kreditlərin maksimum məbləğinin artırılması Kreditlər üçün olan təyinatlardakı məbləğ fərqlərinin yaranma prosesi. Günümüz üçün xarakterik olan hal əsasən İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən sahibkarlar üçün dəstək fonduna yönəlməkdə olan pulk ehtiyatının artması ilə xarakterizə edilmələrdən təşkil olunmalar və yardımların artmasıdır. Böhran öü özlüyündə maddi ehtiyatlarda olan tükənmə ehtimalı, kreditlər üçün təşkil olunmaqda olan məbləğin artırılması, bunun nəticəsi kimi isə geniş ərazinin tutulması və s kimi rolların icraatı ilə yadda qalmaqdadır. Bu tərəfdən yaxınlaşdıqda aşkar formada görə bilərik ki, kredit hesabı 3 milyondan 5 milyona qədər artaraq, məqsədli formada uyğunluğu ilə seçilməkdədir. Belə ki, bu sahə üçün nəzərdə tutulmaqda olan həcmdə artırılmalar əsasən pul ehtiyat artırılması ilə xarakterizə edilməkdədir. Süniləşdirilmiş formada olan qiymətlərdəki artımlar əsasən mübarizlik qabiliyyətinin güclü olması ilə xarakterizə edilir. Süniləşdirilmiş qiymətlərdəki artımlar göndərilmə, təmin olunma ilə məşğul olan şəxslərdəki iş qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə xarakterizə

edilməkdədir. Belə ki İqtisadi İnkişaf Nazirliyi öz növbəsində əsasən kadrlarda işçi heyətindəki dəyişikliklərin mütləq xarakter daşması ilk addım kimi qiymətləndiriləcəkdir. Belə olan hal isə müsbət addım rolunu oynayaraq, süniləşdirilmiş qiymət artımının qarşısının alınması, habelə, kompleksliyi ilə seçilməkdə olan tədbirlərin icraatı üçün mövqe tutmaqdadır. Qiymətlərdəki sünilik əsasən mübarizədəki komplekslik, bir sıra sahələrin həmçinin, tikintinin canlılığının seçilməsi ilə xarakterizə edilə bilər.

Qrafik 7: Depozit və kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, www.cbar.az

Tikinti sahəsinin əhatə etməkdə olan məhsullar üçün əsas rol, durğun halın aradan qaldırılması məqsədilə dövlətin daxil etdiyi sifarişlərin öhdəsindən özləri gəlməkdə idi. Bu vəziyyət isə əsasən canlanmanı artırır, yerli hesab olunan tikinti müəssisələrindəki gücün artırılmasına gətirib çıxarır. Ölkəmizə daxil olan valyuta axın cərəyanındakı artımlarım, gücləndirilmələrin müşahidə edilməsi məqsədilə əsasən Azərbaycanda var olan İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən milli x və yerli olan məhsul dövriyyəsinə xüsusi nəzarətin qoyulması mühüm məsələ idi. Böhran zamanı müqayisə olunma və hər hansı bir üstün tərəflərinə görə, məhsulları araşdırsaq rahat görə bilərik ki, əsas yeri balıq və balıqdan hazırlanan məhsullar, kənd təsərrüfat məhsulları tutmaqdadır.

3.3. Yeni iqtisadi reallıqlar şəraitində dövlətin antiinflasiya siyasətinin reallaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsinin prioritetləri

Qlobal olan maliyyə tipli məsələlər əsasən beynəlxalq səviyyədə olan maliyyə, pul kredit məsələlərindəki siyasəti, dinamikliyi, müəyyən olunmaqda olan amilləri və şərtlərin kəskin dəyişməsinin xarakterizə edilməsini vacib hesab etməkdədir. Belə olan proses əsasən tənəzzülün meydana çıxmasındakı tələblərin, fərqli ölkələr üçün fərqli olan siyasətlərin, tənəzzül əleyhinə olan tədbilərin toplusundan ibarətdir. Belə ki, 2008-ci ildən dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranı yaranma səbəblərinə görə, təsir dərəcəsinə görə və aradan qaldırılması yolları, vasitələri, mexanizmləri, məlum klassik və hətta müasir nəzəriyyələrlə izah etmək çətin oldu 2008-ci ilin xarakteristikasına yaxından diqqət yetirsək görmüş olarıq ki, yaranmaqda olan qloballığı ilə seçilən maliyyəni sarsıdan böhran halı, yaranmasına görə təsir etmə qabiliyyətinə, aradan qaldırılmalara, məlumatlandırılmış olan klassik və modern nəzəriyyələrin tələqin olunmasına görə seçilməkdə idi. Məhz bu səbəbdəndir ki, bütün ölkələr yeniləşdirilmiş iqtisadiyyatı ilə seçilməkdə olan, təkmilləşdirilməsi ilə xüsusi mövqe tutan, ən uyğunluğu ilə seçilən maliyyə-kredit sahələrinin, mexanizmlərin, uyğunluğu istiqamətində müəyyən işıq üzü görülmələri tapmaq iqtidarındadır. Bütün bunlar isə öz aralarında aydınlaşdırılmış olan tənəzzül əleyhinə olan siyasətdəki xarakterizə edilmələr ilə yaddaşlardadır.

İlkin olaraq, təhlil olunma zamanı var olan mərhələnin tənəzzül proseslərinin, daha sonra isə şəxsi olan amillərin şərtləndirilməsi, ikinci hal kimi isə qiymətliliyi ilə seçilməkdə olan kağızlardakı artımın və bu kağızlara olan tələblərin gündəndən artmasının təsiri güclülüüyü ilə seçilməkdədir

Ölkədə var olmaqda olan ehtiyat fondlarının, valyutaların maddi ehtiyatları nəzərə alınması vasitəsilə nəticələrin əldə olunması xüsusi diqqətə layiqdir. Həmçinin ölkədəki reallaşmaq üçün öz vaxtını gözləməkdə olan layihələrin işıq üzü görməsi belə seçilməkdədir. Perspektivliyin qorunub saxlanması tərəfindən yanaşsaq belə görə bilərik ki, təkmilləşməkdə olan ölkə əsasən təsir dairəsinə görə mexanizmin inkişafında var olan reallıqların

artırılmasında, obyektiv hesab olunan məsələlərin icraatında əhatə olunmuş sahəyə əsaslanaraq xüsusi mövqə tutmaqdadır. Belə olan halda isə balanslaşdırılma əsasə şərt kimi ön plana çıxmaqdadır. Müqayisə və nəticələrin aparılması zamanı, sosial və iqtisadi sahələrin obyektivlərə əsaslandırılmaqda olan baxış açılarının qiymətləndirilməsi faydalı tənəzzül əleyhinə tədbirlərin işıq üzü görməsi mühüm məsələdir. Perspektivlik əsasə n günümüz üçün tənəzzülə qarşı tədbirlərin reallığa qovuşmasında, daha da qabağa çəkilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Kəskin formada aşkar edilməkdə olan dəyişikliklərin görülməsi üçün prespektivlik daşıyan tədbirləri icrasıda vacib şərtidir. Səbəb kimi isə hər hansı bir psixoloji dəstəyin edilməsi, tələb və təkliflərin irəli sürülməsi mənfilikləri göstərmək gücündədir.

İnfilyasiya əleyhinə olan tədbirlərin mexanikasında təsirli olan faiz dərəcələrindəki dövriyyənin kursa müvafiq qiymətləri xüsusilə seçilməkdədir. Buna əsas səbəb kimi isə Azərbaycan üçün dünya bazarlarından fəallığı ilə seçilməkdə olan qarışmaların baş verməsi, xüsusiləyi ilə seçilməkdə olan əməliyyatların icrası, dəyişilməkdə olan tənəzzül əleyhinə tədbirlərin əhəmiyyətinin artması, xarakterə müvafiq tədbirlərin icrasına xüsusi diqqət yetirir. Günümüzü əhatə etməkdə olan zaman çərçivəsində əsas olaraq qiymətin stabil hala salınması Azərbaycanın dünya bazarına daxil olması, fəallığın əks olunduğu sahələrdə birbaşa iştirakı ilə seçilir qiymətlərin sabilliyinin saxlanılması ilə isə mənfə təsirlərdən qorunma mühitini yaradır. Belə hallar isə əsasən valyuta fərqlərinin dövlət tərəfindən təyin olunmaqda olan mövqəyə müvafiq olaraq qorunub saxlanılması mühüm şərt kimi qiymətləndirilməkdədir. Əgər hər hansı bir tarixi zaman aşamasına nəzər salsaq aşkar görmüş olarıq ki, 2015 ci il üçün xarakterik olan 34.5 mlrd-lıq ticari dövretmə özündə 9.5 mlrd-lıq göndərilməni təşkil edirsə belə olan vəziyyət əsasən güclü stəsir qüvvəsi ilə seçiləcəkdir. Həmçinin bu sahənin idxal məsələsi əsasən iri hesab olunan təsiri ilə seçilən və ərzaq və göndərilən məhsullar üçün xarakterik olan amillərlə yaddaşlara əks olunacaqdır. Məhz bu məqsədə əsaslanaraq dövlətə təyin edilmiş olan valyuta kursa müvafiq olaraq 3 əsas istiqaməti götürməklə tənəzzülün mənfiliklərinin aradan getməsinə yardım edəcəkdir.

İlk olaraq isə yeniləşdirilmiş texnikaların, texnoloji bilik və vərdişlərdəki həvəsləndirilmə meyillərinin artırılması, müasirliyin qorunub saxlanması, idxalı ilə seçilməkdə olan məhsullatın ən axrınıcı dərəcə ilə seçilməsi, rəqiblik qabiliyyətinə dözümlülüyün artırılması xüsusi rola malikdir.

İkinci olaraq isə bunu qeyd edə bilərik ki, dövlət tərəfindən təyin edilməkdə olan vəziyyətlər, fərqli olan sahələrdəki inkişafın dəstək edilməsində, nəticə etibarilə, tənəzzülün əleyhinə olan tədbirlərin dəyərləndirilməsində xüsusi yer tuta bilər. Əlbət ki, sadaladıqlarımıza istinad versək aydın formada görə bilərik ki, bütün qeyd olunanlar, dövlətdə var olan tənəzzül əleyhinə olan siyasətin, qiymətlərin izlənilməsinin, xüsusi olaraq isə tarif Şurasının, talançı mövqeyinin, və xidmətlərin qiymətinin artırılmasında, dövlət tərəfindən əksini tapan məsələlərdəki siyasətin üstünlüyü ilə seçilməkdədir. Əldə olan layihəyə əsaslanaraq burada xüsusilə qeyd edə bilərik ki, milli iqtisadi sahə tərəfindən bütövlüyü ilə seçilməkdə olan, neftklə əlaqəsi olmayan sahələrin inkişafına, idxal edilməkdə olan sahələrdəki üstünlüyün aparılmasına, yaxın gələcəkdə var olan biləcək tənəzzül əleyhinə işlərin icrasına xüsusi diqqət yetirməkdədir.

Qlobalığı ilə seçilməkdə olan maliyyə böhranı əsasən dünya ölkələri üçün iqtisadi saühədə var olan liberallıq və yanaşmalar ilə seçilən, müvafıqləşdirilmiş olan qəyyumluğa əsasən əsaslı formada aktuallaşdırılmışdır. Bu tərəfdən yanaşsaq aydın formada görürük ki, ölkəmiz daxili bazardakı qorunulması, milliləşdirilmiş istehsalatındakı stimulluğu və s bu kimi məqsədlər ilə ciddi addımların atılmasında, xüsusi olan tədbirləri icra etməkdədir. Bizə məlumdur ki, ölkəmiz xeyli zamandır ki, Ticarət Təşkilatının üzvü kimi bütün bu tipli danışıqlarda yaxından iştirak etməkdədir. Yaranmaqda olan hər bir vəziyyət, vacib hesab edilməkdə olan və ölkə həyatı üçün həm kənd təsərrüfatı, həm də kiçik və orta sahibkarlıq məsələləri ilə seçilən vacib problemlərin icraatı üçün dəstək mühitinin yaranması mühüm faktordur. Çünki belə bir vəziyyət meydana çıxır ki, guya Azərbaycan tərəfindən aqrar sahədə aparılmaqda olan islahatlar əsasən yardım xarakteri daşıyaraq, rəqibliyin artması, güzəştlərin edilməsi, hər hansı köməkliklər ilə xarakterizə olunmalar ilə rəqibliyin artması istiqamətində qabiliyyətinin

artırılması ilə xarakterizə edilir. Sadaladıqlarımıza baxmayaraq, ölkə prezidenti tərəfindən, inkişaf məqsədilə «Aqrarlızinq», «Aqromarketinq», «Milli sahibkarlığa yardım fondu» və başqa hallarda kanal üçün təyinatı verilməkdə olan kənd təsərrüfat inkişafında olan təsirlərin güclənməsi ilə seçilməkdədir.

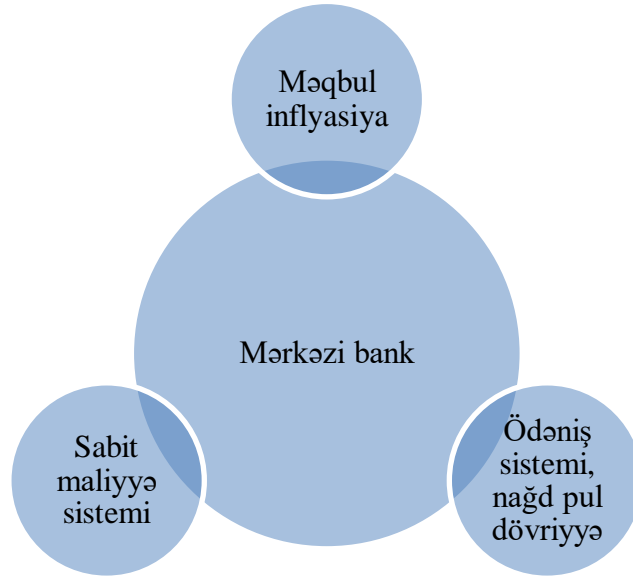
Əlbət ki, əsasən tənəzzül əleyhinə icra olunmaqda olan tədbirlərin işıq üzü görməsi əsasən rəqabətə dözümlü və bunu apara biləcək səviyyədə əolan şəraitin yaradılması ilə xarakterizə edilmələrlə daha tez reallaşdırıla bilər. Əslinə qalsa isə təsirli hesab olunan rəqiblik mühiti formaya salınma və tənəzzül əleyhinə olan siyasi tərkiblər ilə seçilmələrə əsaslanmalarla özünü göstərir . Bu hal isə əsasən kiçik və orta sahibkar vəziyyətlərinin faydalı formada kapital qoyuluşunu xarakterizə etməkdə olan hal-vəziyyətin yaranması, habelə, bu sahənin həvəsləndirilərək müəyyən yer tapması istiqamətində tədbirlərin icraatında, ikinci olaraq isə çapıb-talan edilən, özəlləşdirilən mülklərin sayının azalması, bu proseslərin ümumiyyətlə aradan qaldırılması, ən əsası isə tənəzzül əleyhinə olan və rüşvətxorluq, bürokratik vəziyyətlərin unudulması, şəffaf şəraitin get-gedə gücləndirilməsi, tənəzzül əleyhinə olan tədbirlərin normativləşməsi ilə seçilməkdə olan hüquqi bazada məxsusi yer tutmasının izlənilməsindən asılıdır.

Dövlət tərəfindən aşkar olunmaqda olan siyasətin izlənilməsinin, bütün istiqamətlər üçün nəzarətçi rolunun oynanılmasının, həmçinin, böhran əleyhinə tədbirlərin icraatının, ələ keçirmə meyillərinə qarşı olan halların, sahibkarlarda kömək etmək istəklərinin oynanması tədqirə layiq yer ilə qiymərləndirilir. Bu tərəfdən yaxınlaşsaq görə bilərik ki, tarixi faktlar 2016-cı il 16 mart tarixini əsasən «Milli iqtisadiyyatın əsas sektorlarının inkişafının strateji yol xəritəsi» adı altında tarixə əks etdirmiş, faydalı formada reallığın təlqinini, yaxın zamanlar üçün isə var olan hadisələrin reallığının tənəzzül siyasətinin əksinə təyin olunmaqda olan tədbirlərdə görməkdədir.

Mərkəzi bank üçün əsas məqsəd kimi xarakterizə edilən hal-vəziyyət qiymətlərdə var olan sabit əv ədyişməz halın təmin olunmasından ibarətdir. Bunlara əlavə olaraq isə banklar öz aralarında mərkəzi siyasətin dərkisi və lisenziya təminatının izlənilməsi, ödənişlərin bərpa edilməsi və təşkilatçılığının təminatı,

bankda var olan stabilliyin qorunub saxlanılması üçün hər hansı bir dəstəklərin götürülməsinə aiddir. Hər hansı bir xeyrin əldə olunması məsələsi Milli Bank üçün öndə gedən faktorlardan deyildir.

Şəkil 1: Mərkəzi bankın pul siyasəti

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankı, www.cbar.az

Nəticə etibarilə toplu tələblərdə artımlar müşahidə edilir, bu prosesin xarakterizə edilməsi isə iqtisadiyyatın artırılması, məşğulluq məsələlərindəki artımlar, tənəzzülün artımına xüsusi təsir göstərməkdədir. Faizlərdə fəhər hansı bir artımlar görüldüyü zaman, kreditləşmədə məxsusi hallar aşkar edilərək, banka yönəlmələrin artması, kredit sahələrində icraatların güclənməsi ilə xarakterizə edilir. Buna əsas səbəb kimi isə əmanətə uyğunlaşdırılmaqda olan faiz hissələrin pullarının saxlanılması auyğun olan xərclərin izlənilməsi ilə yaddaşlarda qalmaqdadır. Nəticə etibarilə isə iqtisadiləşməsi ilə seçilməkdə olan subyektiv hallar kreditlərdə olan geriləmələr və qazanc üçün nəzərdə tutulan məvacibin bir hissəsinin aşkarlanması istiqamətindəki halların izlənilməsi ilə xarakterizə edilməkdədirlər. Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, toplu hal tələb sistemindəki daralmalar ilə nəticələnməkdədir.

Nəticə və Təkliflər

Tənəzzül üçün əlaqələndirilmiş olan iqtisadi və sosialozi sahədə olan çətinlik və fərqliliklər seçilməkdədir. Belə ki, bu sahədə olan yüksəlişin izahı qiymət artımında olan sürətlilik və əldə olunan gəlirlərə əsaslanmış formada normanın çıxarılması, həmçinin bu sahənin özünəməxsus yer alması şərti ilə xarakterizə edilməkdədir. Tənəzzüldə baş vermiş olan dərinləşmə prosesi öz növbəsində məxsusi yer tutaraq, gəlirin əsaslı olaraq yüksəlməsi və sürətli qazanılması istiqamətində öz əksini tapmaqda idi. Tənəzzül prosesi əgər sürətli gedərsə, belə olan halda təsərrüfat güclü ziyan görərək yararsız vəziyyətə düşür öz növbəsində kiçik hesa olunan bizneslərdə dəyişikliklər, iri hesab olunan şirkət və müəssisələrdə isə əsaslı olaraq zərərlər meydana çıxır. Bu özünü əhatə sahəsində baş vermiş olan uyğunsuzluqlarla, müəyyən hesab olmayan məsələlərlə özünü daha çox əks etdirməkdədir. Tənəzzül özü-özlüyündə təsirli hesab edilən böyük iqtisadi siyasətə xüsusi diqqətlə aparılmağı məsələlərini çətin formaya salmaqdadır. Unutmadan bunu da qeyd etməliyəm ki, qiymət artımında olan bərabər olmayan hal, sahələrdədə özünü bərabər olmayan vəziyyət ilə göstərərək, daxili bazar üçün xarakterik olan bərabər paylanılmamazlıq güclənərək əvvəlki vəziyyətindən daha da ağırlığa doğru getməkdədir.

Tənəzzül tərəfindən gözlə görünən sübut kimi pul vahidində olan müştəri qabiliyyəti yavaş yavaş geriləməyə doğru getməkdədir. Böhran halında olan gəlirin bölüşdürülməsi bu formada aparılır: sabit nominal gəlirləri olan əhalinin gəlirlərini azaldır, digər qrup əhalinin gəlirlərini artırır stabil əmək haqqısı, xhər hansı sahədən qazandıqlarında geriləmələr baş verir, aşağı əmək haqqı, heç gəliri olmayan şəxslərdə isə əksinə artımlar baş verməkdədir. Bu bəndə misal kimi isə var olan klassikliyi özündə birləşdirən məvacib ilə dolanan yaşlı adamları da çəkmək olar. Tənəzzül həm də kirayə və ya ödənişli hesab olunan mülklərini, obyektlərində ödənişlər etmək üçün maddi vəziyyətin aşağı düşməsi aqətinliklərin yaranması ilə xarakterizə edilməkdədir. Hətə dövlət tərəfindən verilən sosial yardımların hesabına ailələrini dolabdıran və köçürülmə vasitəsilə gəlir əldə edən şəxslər belə tənəzzülün qaçılmaz təsirinə məruz qalaraq, zəifləməkdədirlər.

Qazandıqları məvaciblərin stabil deyildə dəyişkən olan şəxslər tənəzzül prosesindən qazanc götürə bilirlər. Bu tipdə ailələr üçün müvafiq hesab olunan aşağı gəlirlə var olan qiymətlər, həqiqi olan gəlirlər ilə nəticə olaraq həqiqi qazanclarındakı artımı ilə fərqlənir.

Deməli, Mərkəzi Bank tərəfindən pul vəsaiti üçün siyasət xüsusən icra olunur və həmçinin bunlarla bərabər olaraq reallaşdırılmış olan sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində hazırlanmış olan proqramların reallaşdırılmasına köməklik yaratmaq və iqtisadiyyatın böyük sahələrində var olan siyasi idarə olunma və mühasibatlıq tərəfindən var olmuş olan dəyişməz halın qorunub saxlanılmasının əldə edilməsinə müvəffəq olmuşdur.

-Şəxsi şirkət və müəssisələr üçün dövlət tərəfindən göndərilmiş olan sifarişlərin verilməsi;

-Maliyyə ilə bağlı olan kredit hissələrində var olan faiz dərəcələrinin aşağı enməsi

-Pul üçün tədarük edilmiş olan qiymətli kağızlarda var olan əngəl proseslərinin artırılması

-Dövlət tərəfindən iqtisadi sahənin gedişatına yaradılmış olan təsir etmələrin səviyyəsi minimum həddə endirilmişdir

- Vergidə var olan həvəsin daha da dərinlən tətbiq edilməsi

İşsizlik üçün nəzərdə tutulmuş vəziyyət ilə məvacib arasında var olan mütənasib əmsalının izlənilməsi.

-Məhsul üçün nəzərdə tutulmuş qiymət və məvacib sistemində var olan demokratiyalaşdırılması

-Milliləşmiş valyutada əslində olmalı olan dəyərin azalmasının müşahidə edilməsi

-Hökumətin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılması, büdcə kəsrinin minimuma endirilməsi

Dolayı vergilərə üstünlük verilməsi. və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. A.Eren (1992), “ Makro iktisadiyyat” Bursa
2. A.S. Bulatova. (1997) “Ekonomika” Moskva
3. Abdullayev X. (2006), Makroiqtisadi sabitlik və dayanıqlı inkişaf: neft gəlirləri yeni idarəetmə fəlsəfəsini diqtə edir. Maliyyə və ucot jurnalı, VII-1 (36)
4. C.M.Keynz. (2014)Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı
5. “İqtisadi böhran: Azərbaycan və dünya” ,məqalə,Bakı, (2010).
6. İ.İsayev.(2015) “Manatın devalvasiyası məqsədəuyğun addımdır”. Məqalə. Bakı
7. İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2. (RF əməkdar elm xadimi prof. i.e.d. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə). Moskva (2013). Bakı (2014)
8. Qlobal maliyyə böhranı: “İqtisadi təhlükəsizliyin Azərbaycan modeli və dünya təcrübəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, (2010).
9. M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn(2011) -İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları Bakı
10. Meybullayev M.X. (2014). XIX əsrin iqtisadçılarının əsərlərində klassik elmi sistemin inkişafı. Bakı,
11. Muradlı A. (2011), “Dünya maliyyə böhranı və Azərbaycan iqtisadiyyatı”, “Xalq Qəzeti”,məqalə, Bakı,
12. Murtuzayev S.(2016)Devalvasiyanın iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyəti-Azərbaycan nümunəsində.Məqalə.Bakı
13. N. Qreqori Mənkyu. (2008),”Ekonomiksin əsasları”. Bakı: 836 s.
14. Nəsrullayev F.A. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və metodologiyası. Bakı, (1997).s.537
15. Nəzərova S.(2010), “Uğurlu iqtisadi siyasət Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafının təməlini qoyur”, məqalə “Səs”, Bakı, Səh.6.

16. S. Fişer. R. Dornbuş, R. Şmolenzi – (1999)«Ekonomika» Moskva
17. S.Bağirov. (2013) “Dünya maliyyə böhranı kapitalizmin böhranıdır?”.
Sahibkarlığın və Bazar İqtisadiyyatının İnkişafına Yardım Fondu. Bakı
18. S.Səmədov(2003) “ inflyasiya və maliyyə bazarı”,
19. Saleh Məmmədov-(1998) “İnflyasiya və maliyyə bazarı” Bakı
20. Şəkərəliyev A.S. (2014) Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, s.538
21. T.Hüseynov(2015) «Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli:
nəzəriyyə və praktika» Bakı
22. T.Quliyev (2016) “İnflyasiyanın anatomiyası” Bakı
23. T.S. Vəliyev Ə.P.Babayev M.X.Meybullayev (2014)“İqtisadi
nəzəriyyə”
24. Tofiq Quliyev(2008) “İnflyasiyanın Anatomiyası” Bakı,
25. V.Rüstəмова, R.Vaqifoğlu.(2015)“Manatın devalvasiyası
qaçılmazdır”. Məqalə. Bakı
26. V.Zeynalov.(2012) “Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə
siyasəti”. Bakı.s.226
27. Vəliyev T.S. (1999).”İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi
təkamülü”. Bakı,
28. Z.F.Məmmədov.(2014)“Bank sistemində böhran və antiböhran
idarəetmə”. Bakı
29. Zahid Məmmədov(2015)”Pul, Kredit və Banklar”s.225
30. Zeynalov V. Z.(2010).”Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət
monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan
modeli”

Xarici dillərdə

1. Мау В., Улюкаев А.: “Глобальный кризис и тенденции экономического развития”, "Вопросы экономики", Министерство экономического развития Российской Федерации, 2014. <http://economy.gov.ru>
2. С.Н. Кабушкин Управление Банковским Кредитным Риском Москва 2014
3. «Регионларын социал-иqtисади инкишафынын тянзимлянмяси» дос. М.М.Мащмудов, дос. И.М.Мащмудова Бақы 2012
4. Буторина О. В. , “Антикризисная стратегия Европейского союза: ближние и дальние рубежи” , Политика. № 3. , 2012, с.13.
Вардомского Л.Б., “Мировой финансовый кризис в постсоветских странах: Национальные особенности и экономические последствия”, Москва, 2009, 385с.
- Динкевич А.И., “Мировой финансово-экономический кризис (Опыт структурно-функционального анализа)”, “Кризис: причины, последствия, уроки”, 2010, с.23-30
5. Добрынин А.И., Журавлева Г.П. Общая экономическая теория: Учеб. пособие .СПб.: Питер 2014
6. Журавлева Г.П. Экономика: Учебник. М.:Юристъ, 2014
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов, Антология экономической классики. В 2т.М.: МП «Эконом», 1993

CƏDVƏLLƏRİN SIYAHISI

Cədvəl 1: Məhsul və xidmətlərin inflyasiya payı.....	25
Cədvəl 2: Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	45
Cədvəl 3: Dövlət büdcəsinin xərcləri.....	46

QRAFIKLƏRİN SIYAHISI

Qrafik 1: Təklif və məhsul göstəricilərində çatışmamazlıq qrafiki.....	15
Qrafik 2: Məhsul və təklif göstəriciləri.....	15
Qrafik 3: Maliyyə illərində ümumi resursların say çərçivəsində təsdiqlənmə prosesindən keçən və 30 aprel tarixində bitən razılaşmalar (2009 - 2018).....	32
Qrafik 4: İllər üzrə inflyasiya dərəcəsi, %-lə.....	57
Qrafik 5: Dünya ölkələrində inflyasiya dərəcələri, faizlə.....	66
Qrafik 6: Mərkəzi Bankın likvidliyin idarə edilməsi üzrə əməliyyatlarının həcmi və faiz dərəcələri.....	68
Qrafik 7: Depozit və kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri.....	69

ŞƏKILLƏRİN SIYAHISI

Şəkil 1: Mərkəzi bankın pul siyasəti.....	74
---	----